

Razvojni potencijali općine Tomislavgrad (BiH) u uvjetima marginalnosti

Šarić, Grgo

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:424089>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Grgo Šarić

**Razvojni potencijali općine Tomislavgrad (BiH) u
uvjetima marginalnosti**

Diplomski rad

**Zagreb
2022.**

Grgo Šarić

**Razvojni potencijali općine Tomislavgrad (BiH) u
uvjetima marginalnosti**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra geografije

**Zagreb
2022.**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija*; smjer:
Prostorno planiranje i regionalni razvoj na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-
matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc. Zorana Stiperskoga

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Razvojni potencijali općine Tomislavgrad (BiH) u uvjetima marginalnosti

Grgo Šarić

Izvadak: Općina Tomislavgrad smještena je u južnom dijelu Hercegbosanske županije. Dio je entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i nalazi se uz granicu s dalmatinskim zaleđem u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Istraživano područje karakteriziraju brojni neiskorišteni razvojni potencijali koji su temeljeni na prirodnogeografskim obilježjima i dobrom prometnom položaju. Osnovni je cilj ovoga rada analizirati, identificirati i utvrditi koji su najbitniji razvojni potencijali istraživanoga područja na temelju dosadašnjih stečenih znanja iz geografije i prostornoga planiranja. Za potrebe rada provedena je metoda anketnog istraživanja kako bi se dobili stavovi lokalnog stanovništva o gospodarskoj situaciji u Tomislavgradu i ukazalo na nedostatke, odnosno ograničenja koja usporavaju održivi razvoj ovog ruralnoga područja. Iz socioekonomske perspektive, odnosno usporedbom i analizom socioekonomskih pokazatelja, pokušat će se otkriti obilježava li područje Tomislavgrada marginalnost u odnosu na okruženje u kojem se nalazi. Za revitalizaciju i budući razvoj ovog kraja bitno je poboljšanje kvalitete života stanovnika stvaranjem bolje poduzetničke atmosfere i ostvarenjem boljih ekonomskih performansa općine koju karakterizira naslijeđena ruralnost. Osnovna koncepcija budućeg razvoja općine Tomislavgrad treba se temeljiti na održivom razvoju kroz osiguravanje boljih uvjeta na tržištu rada i iskorištavanje razvojnih potencijala koje istraživano područje ima uz istovremeno očuvanje svih prirodnih vrijednosti za buduće generacije.

87 stranica, 33 grafičkih priloga, 15 tablica, 34 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: *ruralni prostor, razvojni potencijali, marginalnost, Općina Tomislavgrad, kvaliteta života*

Voditelj: prof. dr. sc. Zoran Stiperski

Povjerenstvo: prof. dr. sc. Zoran Stiperski
prof. dr. sc. Aleksandar Toskić
doc. dr. sc. Slaven Gašparović

Tema prihvaćena: 11. 2. 2021.

Rad prihvaćen: 10. 2. 2022.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Tomislavgrad municipality development potentials in the conditions of marginality

Grgo Šarić

Abstract: Tomislavgrad municipality is located in the southern part of Hercegbosanska County. It is part of the entity of the Federation of Bosnia and Herzegovina and it is located along the border with the Dalmatian hinterland in the Splitskodalmatinska County. The researched area is characterized by numerous untapped development potentials based on natural geographical features and good traffic position. The main goal of this paper is to analyze, identify and determine which are the most important development potentials of the research area based on the acquired knowledge of geography and spatial planning. For the purposes of this paper, a survey was conducted to obtain the views of the local population on the economic situation in Tomislavgrad and to point out the shortcomings and limitations that slow down the sustainable development of this rural area. From a socio-economic perspective, ie by comparing and analyzing socio-economic indicators, an attempt will be made to reveal the marking of the marginality of Tomislavgrad in relation to the surrounding area where it is located. For the revitalization and future development of this area, it is very important to improve the quality of life of residents by creating a better entrepreneurial atmosphere and achieving better economic performance of the municipality characterized by inherited rurality. The basic concept of future development of the Municipality of Tomislavgrad should be based on sustainable development by ensuring better conditions in the labor market and exploiting the development potential of the research area while preserving all natural values for future generations.

87 pages, 33 figures, 15 tables, 34 references; original in Croatian

Keywords: *rural area, development potentials, marginality, Tomislavgrad Municipality, quality of life*

Supervisor: Zoran Stiperski, PhD, Full Professor

Reviewers: Zoran Stiperski, PhD, Full Professor
Aleksandar Toskić, PhD, Full Professor
Slaven Gašparović, PhD, Assistant Professor

Thesis title accepted: 11/02/2021

Thesis accepted: 10/02/2022

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1. Metodologija i izvori podataka	2
2. Opća geografska obilježja prostora	4
2.1. Klimatske značajke	8
2.2. Povijesni pregled općine Tomislavgrad	10
3. Razvojni potencijali općine Tomislavgrad	14
3.1. Stanovništvo	14
3.2. Poljoprivredni potencijali	20
3.3. Turistički potencijali.....	28
3.3.1. Buško jezero	30
3.3.2. Eco selo Grabovica kao primjer razvitka ruralne turističke destinacije	31
3.3.3. Park prirode Blidinje	33
3.3.4. Kulturni turizam	34
3.3.5. Ostali turistički potencijali	36
3.3.6. Turistički kapaciteti	39
3.4. Šumarstvo	39
3.5. Energetski potencijali	41
3.6. Poduzetnički potencijali i obrt.....	44
3.7. Poslovne zone	44
3.7.1. Poslovna zona Vučilov brig	44
3.7.2. Poslovna zona Mokronoge	45
3.8. SWOT analiza razvojnih potencijala općine Tomislavgrad	46
4. Ekonomska analiza općine Tomislavgrad	49
4.1. Socioekonomski pokazatelji općine Tomislavgrad (usporedba s Hercegbosanskom županijom i Federacijom Bosne i Hercegovine)	51
4.2. Usporedba prihoda te uvoza/izvoza općine Tomislavgrad s okruženjem	53

4.3. Financijsko poslovanje tvrtki u općini Tomislavgrad	55
5. Marginalan položaj općine Tomislavgrad u okruženju Federacije Bosne i Hercegovine	58
6. Analiza stanja društveno-ekonomskih čimbenika, infrastrukture i kvalitete života u općini Tomislavgrad.....	61
7. Zaključci	80
8. Literatura i izvori	85
Prilozi	VII

1. Uvod

Tomislavgrad, prema mnogim izvorima poznat kao mjesto krunidbe kralja Tomislava, središte je istoimene općine smještene u južnom dijelu Hercegbosanske županije. Općina Tomislavgrad graniči s dalmatinskim zaleđem u Republici Hrvatskoj. Ovo se područje dugi period povijesti nalazilo na rubu između Bosne, Dalmacije i Hercegovine. Danas ima povoljan prometno-geografski položaj s obzirom na blizinu Splita i Mostara kao glavnih područja prema kojima u određenoj mjeri gravitira. No, s druge strane naslijeđena je ruralnost ovoga kraja jednostavno ograničila utjecaj ovih gravitacijskih područja za razvoj ovog prostora. Općinu Tomislavgrad karakterizira nerazvijeno gospodarstvo u odnosu na okruženje u kojem se nalazi, koje je kroz proteklo razdoblje uvjetovalo odlazak stanovnika s ovih područja u potrazi za boljim uvjetima života u inozemstvo u razvijenije zemlje Europe i svijeta.

Glavni je cilj ovog rada utvrditi koji su to razvojni potencijali koje općina Tomislavgrad ima, ali i utvrditi koja su ograničenja i nedostaci prisutni u procesu njihovog iskorištavanja. Na temelju analize ekonomskih obilježja općine pokušat će se ustanoviti odlikuje li općinu Tomislavgrad marginalan položaj u odnosu na okruženje u kojem se nalazi te u odnosu na entitet Federacije Bosne i Hercegovine. Svrha je ovog rada, između ostalog, na neki način doprinijeti samom aspektu prostornoga planiranja Tomislavgrada.

Kao karakteristika, geografska marginalizacija nije statična u prostoru i vremenu; društveno-ekonomske promjene kao što su globalizacija, deindustrijalizacija ili ekonomska tranzicija mogu uzrokovati duboke i heterogene promjene, koje donose korist određenim područjima dok stvaraju nedostatke za druga područja (Cvitanović, Fuerst-Bjeliš, 2018). Marginalizacija kao proces i marginalnost kao koncept iznimno su složeni i mogu se definirati na više načina. U osnovi, marginalizacija je proces postajanja marginalnim, ili guranja u marginalnu poziciju (Pelc, 2016 prema Cvitanović, Fuerst-Bjeliš, 2018). Marginalnost se kao koncept stalno mijenja i duboko je povezan i ovisan o širim društveno-ekonomskim promjenama.

Na temelju proučavanja relevantne literature za aspekt istraživanja, autorovog poznavanja područja istraživanja te ciljeva istraživanja proizlaze sljedeće hipoteze:

H1 : Općinu Tomislavgrad karakteriziraju slabo iskorišteni razvojni potencijali koji kao rezultat daju slabije karakteristike ekonomskog i gospodarskog razvoja

H2 : Općina se Tomislavgrad u multidimenzionalnom spektru promatranja smatra marginalnom u usporedbi s okruženjem

H3 : Stav je lokalnog stanovništva općine Tomislavgrad da trenutna gospodarska i poduzetnička atmosfera uzrokuje odlazak mladih obitelji u inozemstvo u potragu za boljim standardom i kvalitetom života

H4 : Tržište rada u općini Tomislavgrad ne zadovoljava potrebe stanovništva koje je jedan od najbitnijih razvojnih potencijala

1.1. Metodologija i izvori podataka

Rad je podijeljen u četiri dijela. Korištena metoda u svim dijelovima je analiza te prikaz istraživanih podataka putem deskriptivne statistike. Prvi dio rada odnosi se na opća prirodnogeografska obilježja područja istraživanja te na povijesni pregled. Cilj je prvoga dijela istraživanja ukazati čitatelju na geografske i povijesne uvjete koji su doveli do sadašnjeg marginalnog položaja općine Tomislavgrad kao i položaja ovog prostora kroz povijest. Klimatske su značajke uključene u geografski pregled područja istraživanja jer uvjetuju jedan od najbitnijih razvojnih potencijala općine Tomislavgrad – poljoprivredu. U drugom dijelu rada fokus je na razvojnim potencijalima općine Tomislavgrad, kao što i sam naslov rada govori. U sklopu poglavlja o razvojnim potencijalima izdvojeni su glavni razvojni potencijali promatranog područja na temelju proučavanja dostupne literature. Za potrebe shvaćanja glavnih prednosti i ograničenja trenutnog stanja iskorištavanja obrađenih razvojnih potencijala korištena je metoda SWOT analize koja ima 4 ključna faktora (S-strengths, W-weaknesses, O-opportunities, T-threats; odnosno snage, slabosti, prilike i prijetnje). Treći se dio rada odnosi na ekonomsku analizu općine Tomislavgrad gdje je putem deskriptivne statistike upotrebom socioekonomskih pokazatelja prikazano trenutno ekonomsko i gospodarsko stanje u promatranom prostoru. U sklopu poglavlja također je obrađena usporedba navedenih pokazatelja s okruženjem u kojem se područje istraživanja nalazi te generalno s cijelim entitetom Federacije Bosne i Hercegovine kako bi se dokazala marginalna obilježja općine. Zadnji se dio rada odnosi na analizu stanja društveno-ekonomskih čimbenika, stanja infrastrukture te kvalitete života na istraživanom području. Za potrebe ovoga dijela istraživanja korištena je metoda ankete. Poticaji za razvoj koji dolaze iz kvalitete života, zadovoljstva lokalnog stanovništva s infrastrukturom i uvjetima života veoma su bitni za aspekt samog iskorištavanja razvojnih potencijala. Iz tog razloga provedena je anketa kako bi se dobio uvid u stav lokalnoga stanovništva o trenutnom stanju infrastrukture, tržišnih uvjeta, poduzetničke

atmosfera te prednosti i nedostataka u gospodarskoj slici Tomislavgrada. Anketno istraživanje provedeno je na prigodnom uzorku od 439 ispitanika s područja općine, što predstavlja 1,4% cjelokupnog stanovništva općine ako uzmemo u obzir zadnji popis iz 2013. godine.

Iako radovi koji se bave istaživanjem razvojnih potencijala imaju široku zastupljenost, za područje općine Tomislavgrad ova tema nije prije obrađivana, te se uz to i nepostojanje Prostornog plana Općine ističe kao nedostatak. U ovom je radu najviše korištena Integrirana Strategija razvoja općine Tomislavgrad za period 2017-2026 (ISROT, 2017). U navedenom je radu obrađena socio-ekonomska analiza koja predstavlja jedan dio usmjerenja istraživanja koje je provedeno u ovom radu. Knjiga Duvno kroz stoljeća (Jolić, 2002) dala je uvid u povijesni razvoj promatranog područja. Za svrhu analize poljoprivrednih potencijala korišten je rad Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području Hercegbosanske županije II. Faza- Općina Tomislavgrad (Ćorić i dr., 2015). U ovom radu autori su izdvojili najbitnija zemljišta i napravili kartu upotrebne vrijednosti poljoprivrednoga zemljišta. Za bonitet, odnosno kvalitetu poljoprivrednoga zemljišta, bitni su kriteriji klime i reljefa koji su obrađeni u sklopu prvoga poglavlja na osnovu relevantnih izvora podataka. Za analizu stanja i mogućnosti razvoja turističkih potencijala općine korišteni su diplomski rad Utjecaji vanjskih migracija na životne stilove i perspektive nove dijaspor Tomislavgrada (Đivić, 2019) i završni rad Potencijali razvoja turizma u Hercegbosanskoj županiji (Tadić, 2016). Za potrebe analize, kako bi se prikazalo stanje ekonomskih čimbenika i gospodarskog stanja općine Tomislavgrad, korišteni su podaci Federalnog zavoda za statistiku te Federalnog zavoda za programiranje i razvoj koji u svojim godišnjim biltenima objavljuju socioekonomske pokazatelje za sve općine i županije u Bosni i Hercegovini. Korištenjem navedenih podataka upotrebljena je metoda deskriptivne statistike.

Za kreiranje autorovog mišljenja za pojedine elemente razvoja, odnosno trenutnih ekonomskih performansa općine Tomislavgrad korištena su razmišljanja i perspektive lokalnog stanovništva koje su dobivene putem anketiranja. S obzirom na nedostupnost literature za ovaj segment istraživanja rezultati provedene ankete definitivno su dali uvid u perspektive mogućega razvoja, ali i na određene nedostatke odnosno ograničenja u razvoju ove marginalne ruralne sredine. GIS podaci s web platforme Geofabrik su poslužili za izradu karti u ovom radu, a korišteni program je ArcMap 10.7.

2. Opća geografska obilježja prostora

Općina Tomislavgrad pripada Hercegbosanskoj županiji. Hercegbosanska je županija deseta i prostorno najveća od ukupno deset županija u Federaciji Bosne i Hercegovine. Smještena je u zapadnom dijelu države i prostire se duž granice s Republikom Hrvatskom. Površinom od 5020 km² zauzima 19% od ukupne površine Federacije BiH (Perković, 1997).

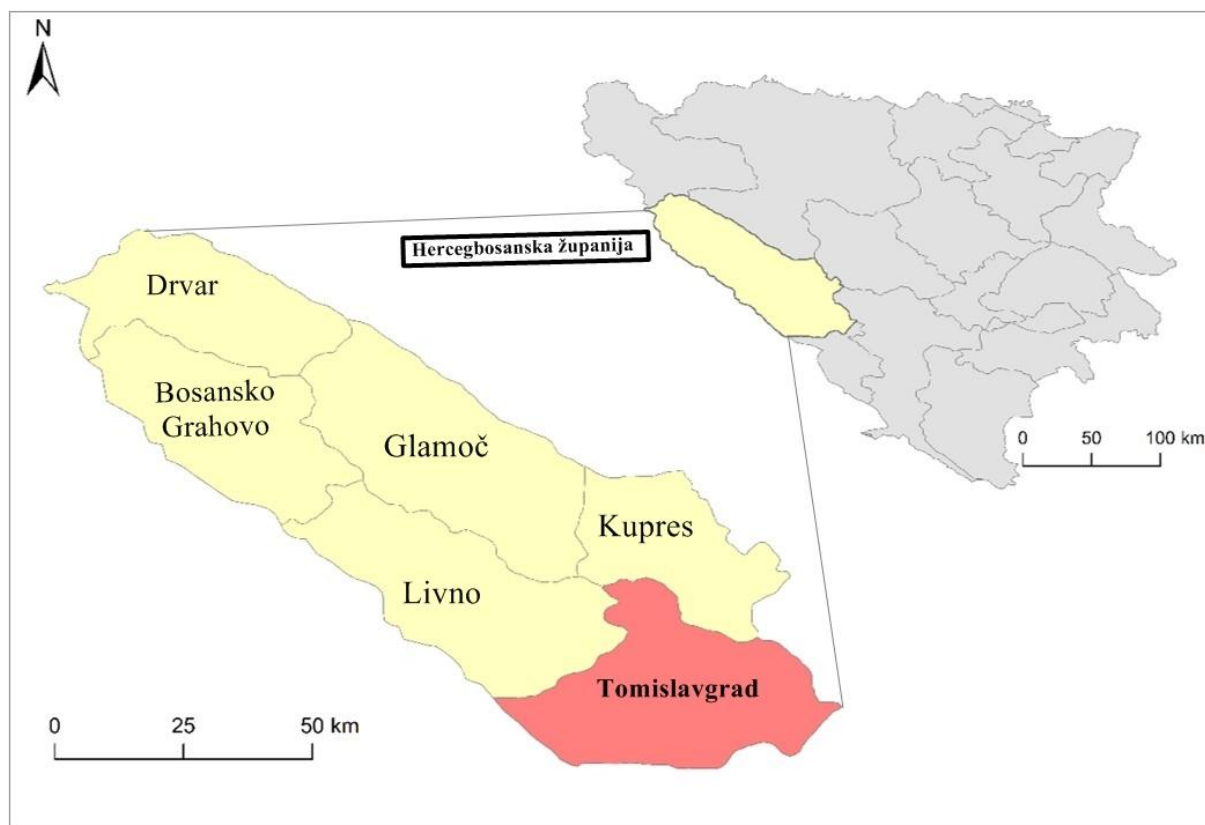
Prema zadnjem popisu stanovništva koji je proveden 2013. godine na tome području živi 84 127 stanovnika (FZS, 2016). No, zbog prekomjerne recesije gospodarstva, kao i rata krajem prošlog stoljeća, došlo je do izrazitih fluktuacija stanovništva u vidu iseljavanja u druge europske zemlje ili druge dijelove Bosne i Hercegovine.

Hercegbosanska županije je podijeljena na šest općina. To su: Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Kupres, Livno i Tomislavgrad. Sjedište je županije i župana u Kupresu, sjedište Vlade Županije u Livnu, a sjedište Skupštine Županije i njenih tijela u Tomislavgradu (Abadžić i dr.,2013).

Reljef županije veoma je raznolik i razveden. U geološkoj građi prevladavaju vapnenačke stijene. Voda otapa vapnence, čime proširuje pukotine što na kraju rezultira stvaranjem udubljenja i škrapa na površini, te u podzemlju nastaju špilje i jame. Krški reljefni oblici su karakteristični za ovo područje (Abadžić i dr.,2013).

Na području Hercegbosanske županije se nalaze planine koje su pogodne za razvoj skijališnog i planinskog turizma. Najviša je planina Vran smješten na 2074 metra nadmorske visine. Nadalje tu su Cincar s 2006 m, Troglav (Dinara) – 1913 m, te Kamešnica s vrhom Konj - 1856 m. Ujedno Kamešnica s Dinarom razdvaja područje Hercegbosanske županije od Dalmacije.

Na području Hercegbosanske županije formiraju se velika polja. To su: Livanjsko, Glamočko, Duvanjsko i Kupreško polje. Najniže točke ovih polja su 1117 metara nadmorske visine kod Kupreškog polja, 882 metara nadmorske visine kod Glamočkog polja, 859 metara nadmorske visine kod Duvanjskog polja i 699 metara nadmorske visine kod Livanjskog polja. Najveće je Livanjsko polje površine 405 km², zatim Glamočko 130 km², Duvanjsko 128 km², Kupreško 96 km². (Abadžić i dr.,2013).

Sl. 1. Položaj Hercegbosanske županije i općine Tomislavgrad
Izvor: izradio autor prema podacima (Geofabrik, 2021)

Pogodnosti za obradu tla i razvoj poljoprivrede velike su, no iskorištenost tih pogodnosti jako je mala. Naime, zimi su neki dijelovi ovih polja, pretežno najniži, potopljivi zbog utjecaja ciklone, učestalih padalina, otapanja snijega što svakako umanjuje poljoprivrednu iskorištenost zbog manje bonitetne kvalitete tla koje je jedan dio godine pod vodom.

Važan čimbenik područja Hercegbosanske županije su vode. Prvenstveno se misli na rijeke i jezera. Zbog svoje geološke građe, kao što je navedeno (krš), dolazi do čestih otjecanja vode u pukotine u vapnenačkim stijinama, stoga je ovaj kraj siromašan većim vodotocima i prirodnim jezerima. Na prostoru županije nalazi se nekoliko riječnih tokova čija duljina prelazi 10 km, također nalazi se 11 jezera, od čega je 8 umjetnih, a ostala 3 su prirodna (Čečura, 2002).

Najveća rijeka na području Tomislavgrada je rijeka Šujica s duljinom od 48 kilometara. Potječe iz izvora Veliki i Mali Stržanj. Dok se kreće nizvodno, rijeka Šujica ima pritok Volarice. Osim Volarice, u rijeku Šujicu se ulijevaju pritoci Vučica, Vrbica, Ostrožac, Jošanica i Žbanica. Treba napomenuti da su ovi pritoci prisutni tijekom cijele godine. Rijeka ponire u Kovačima (Čečura, 2002.). U narodu se proširio naziv Veliki ponor ili Krivodol i jedan je od najvećih i najimpozantnijih ponora u dinarskom kršu, nažalost još neprepoznat od strane turizma, pa je posjećenost ovog mjesta vrlo mala.

Kada je riječ o jezerima, treba napomenuti da je glavna karakteristika jezera u Hercegbosanskoj županiji njihova ljepota, a ne veličina (Čečura, 2002). Izdvaja se Buško jezero kao jedno od najvećih umjetnih jezera u Europi. Primarni je cilj ovoga jezera prikupljanje vode kako bi se opskrbljivala hidroelektrana Orlovac koja se nalazi u Republici Hrvatskoj. Površina ovoga jezera varira tijekom godine, ovisno o crpljenju vode za potrebe iskorištavanja za dobivanje električne energije, no u većini izvora se navodi površina od 55 km².

Što se prirodnih jezera tiče, Štatorsko jezero se ističe kao najveće prirodno jezero u županiji. Površina mu je 0,8 četvornih kilometara. Po ljepoti se ističu jezera Kukavičko i Blidinje. Glavni potencijal ovih jezera je naravno mogućnost korištenja u turističke svrhe (Čečura, 2002).

Tomislavgrad je smješten u južnom dijelu Hercegbosanske županije uz samu granicu s Republikom Hrvatskom i dalmatinskim zaleđem. Upravo je to jedan od razloga zašto naziv ovog diplomskog rada nosi tu frazu "*u uvjetima marginalnosti*". Granica općine sa susjednom Splitsko-dalmatinskom županijom ima tri granična prijelaza. To je jedna vrsta veze između Bosne, Dalmacije i Hercegovine, a ujedno je čvorište putova Mostar–Banja Luka i Split–Sarajevo. Preko graničnog prijelaza Kamensko za manje od sat vremena stiže se na jadransku autocestu kojom se praktično ostvaruje izravna veza s Europom. Druga su dva prijelaza MGP Aržano te granični prijelaz kojeg koristi lokalno stanovništvo, a nalazi se u naselju Vinica.

Površina je općine Tomislavgrad 966 km² što ju smješta u rang jedne od površinom većih općina u Bosni i Hercegovini, na 8. mjestu. Općina je podijeljena na 47 katastarskih općina i 59 naselja. Područje općine odlikuje ukupno 5 visinskih ploha. Najniže na 600-650 metara nadmorske visine nalazi se područje Vinice uz granicu s Republikom Hrvatskom. Drugo područje predstavlja prostor Buškog jezera koje se, ako promatramo geomorfološki, nalazi u području Livanjskog bazena, odnosno prirodni je nastavak Livanjskog polja. Njegov je najniži dio poplavljen kao što je već spomenuto za iskorištavanje hidroenergetskog potencijala, ali u susjednoj Republici Hrvatskoj (HE Orlovac). Ovaj prostor nalazi se u skali od otprilike 700-750 metara nadmorske visine. Treću visinsku ploha predstavljaju Roško polje i Duvanjsko polje, na otprilike 860-900 metara nadmorske visine. Četvrta je visinska ploha Šuička zaravan u sjevernom dijelu općine koja se nalazi na 950-1000 metara nadmorske visine. Posljednja visinska ploha odnosi se na Blidinje jezero u istočnom dijelu općine, prostor koji se nalazi na 1200 metara nadmorske visine (ISROT, 2017).

Što se tiče geologije, ako promatramo sastav tla i građu, može se zaključiti da veći dio općine Tomislavgrad pripada području visokog dinarskog krša koji se pruža paralelno s obalom Jadranskog mora. Tako ako pogledamo pružanje polja u kršu, kako Duvanjskog tako i ostalih

u Hercegbosanskoj županiji, vidimo da je dominantni smjer pružanja SZ-JI, a takav smjer pružanja također imaju i obližnje planine (Kamešnica, Dinara, Staretina) i planinski lanac u širem kontekstu regije (Dinaridi).

Duvanjsko polje je polje u kršu u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Uz obližnja polja u kršu (Livanjsko, Kupreško, Glamočko), uokviruje raspored polja u kršu visokog dijela jugozapadne Bosne i Hercegovine. Ima oblik zaravnjenog romba s malim povećanjem prema sjeveru, odnosno prema kanjonu rijeke Šujice. U blizini razine Duvanjskog polja nalazi se i Buško jezero, koje je karakterističan nastavak bazena Livanjskog polja.

Polje je u starim geološkim vremenima oblikovano strukturnim slijeganjem zemlje, a nakon toga taloženjem na dnu jezera. Time su stvorene velike zalihe ugljena na prostoru Kongore, Eminova Sela, Vučipolja. Polje je prekriveno 2000 metara debelim nanosima iz neogenskog vremenskog okvira (Radoš, 2011).

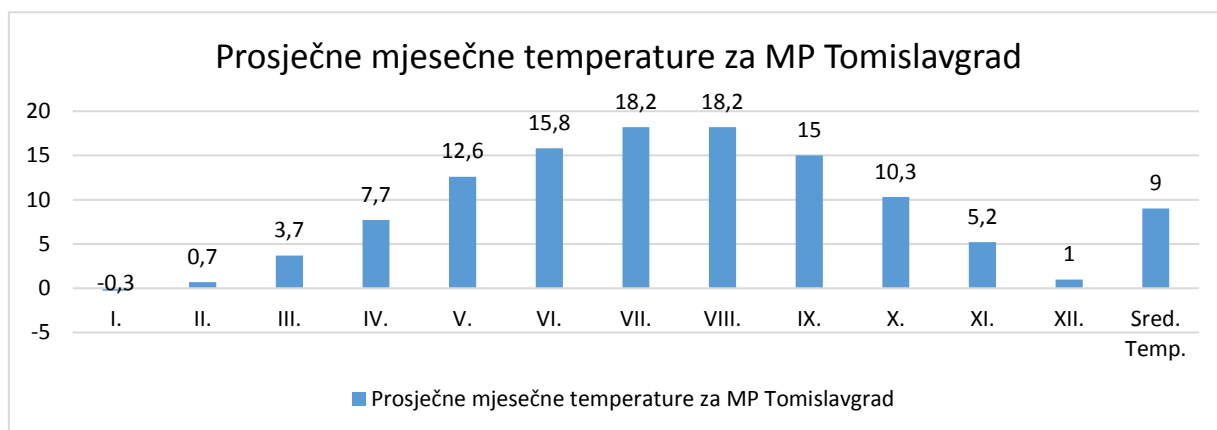
Nadmorska visina polja varira u rasponu od 860 do 900 m. Niže je od Kupreškog polja (1100-1200 m), a više od Livanjskog polja (709-808 m). Dugačko je 20 km (Mesihovina - Mokronoge), a široko 12 km (Brišnik - Mandino Selo). Površina mu je 125 km². Razni podzemni proboji u kršu Duvanjskog polja završavaju prema rijeci Cetini. Tijekom visokih vodostaja, osobito pred kraj zime, polje je često poplavljeno. U Duvanjskom polju postoje naslage lignita (Radoš, 2011).

Sl. 2. Duvanjsko polje
Izvor: Autor, 2022.

2.1. Klimatske značajke

Glavne značajke koje određuju klimu regije su geografska širina i reljef. Može se reći da je geografska širina glavni čimbenik koji određuje klimu. Područje Tomislavgrada ima kontinentalnu klimu koju uglavnom karakteriziraju hladne i oštre zime te blaga i topla ljeta. Kada su u pitanju hladne i oštre zime, ne možemo zaboraviti spomenuti da ovo područje ima karakteristične vjetrove buru i jugo. Područje je vrlo nepredvidivo što se tiče klime i vremenske prognoze, odnosno nije nepoznato da snijeg može nekad doći i sredinom travnja. Ključni čimbenici koji određuju klimu općine Tomislavgrad su njen geografski položaj, topografske značajke i blizina Jadranskog mora. Općinsko područje se nalazi između suptropskog pojasa i visokog subpolarnog pojasa niskog tlaka zraka. Važno je napomenuti da je područje okruženo planinama sa svih strana, pa se i nadmorska visina ističe kao ključni faktor (Abadžić i dr., 2013). Udaljenost do Jadranskog mora od nekih graničnih mjesta u općini iznosi svega 40-ak kilometara zračne linije.

Sl. 3. Prosječne temperature za MP Tomislavgrad (1960.-1990.)

Izvor: (FHMZ, 2021)

Prema Koppenovoj klasifikaciji klime područje Tomislavgrada se nalazi u prostoru umjereno tople kišne klime s toplim ljetima (Cfb), a na područjima prelaska prema Kupresu javlja se tip klime Df - odnosno snježno šumska klima poznatija i kao borealna klima. Srednja temperatura najhladnijeg mjeseca u Tomislavgradu iznosi $-0,3^{\circ}\text{C}$, dok ljetna ne prelazi $18,2^{\circ}\text{C}$. Srednja godišnja temperatura iznosi 9°C .

S obzirom na humidnu klimu na području općine Tomislavgrad, gdje godišnje prosječno padne 1200 mm padalina, ovo je područje vrlo pogodno za život, što nam potvrđuje i teza o postojanju naselja već više tisuća godina na ovom prostoru. Snijeg koji se pojavljuje u zimskim mjesecima uvjetuje dobru pogodnost za razvoj skijališnog turizma. Tako se u neposrednoj

blizini Tomislavgrada nalaze 3 skijališta: Adria Ski i moderni kompleks Ski Kraljica u općini Kupres, Blidinje ski Resort - Risovac na području Parka prirode Blidinje. Skijališta su vrlo posjećena tijekom zime, a najviše je turista iz susjedne Splitsko-dalmatinske županije kojima su iz godine u godinu navedena skijališta prvi izbor za rekreaciju tijekom zimskih mjeseci.

Što se tiče režima padalina na području Tomislavgrada prisutna su dva minimuma i dva maksimuma. Glavni je minimum na području općine tijekom ljeta, točnije tijekom srpnja, dok je drugi minimum prisutan u periodu između siječnja i veljače. Glavni je maksimum u količini padalina s druge strane tijekom studenog, dok je drugi u proljeće, uglavnom u periodu od veljače do travnja.

Glavna značajka ovog područja je krški reljef, pa se oborine vrlo brzo infiltriraju u tlo, što je razlog čestih suša ljeti. Osim toga, područje Tomislavgrada zabilježava obilne oborine u studenom tijekom posljednjih nekoliko godina, praćene snježnim pokrovom tijekom zimskih mjeseci. Posljedica svega je višak vode, što dovodi do poplava u pojedinim dijelovima. Snježne padaline su također važne za ovo područje. Ova područja bilježe snježne oborine tijekom svake zime, ali najzapamćenija će ostati 2012. godina, kada su obilne snježne oborine učinile županiju nedostupnom na dva tjedna, pri čemu su se temperature kretale između -18°C i -30°C . Prema podacima Federalnog hidrometeorološkog zavoda, područje Tomislavgrada tijekom godine prima više padalina u odnosu na Livno i Kupres (Abadžić i dr., 2013).

Područje Tomislavgrada karakteriziraju kontinentalni vjetrovi, a među njima se ističe bura. Bura je oštar, hladan i suh vjetar koji svoju punu snagu i kapacitet dostiže zimi. Bura je najjača na ovom području, prosječne jačine 3,1 bofora, odnosno oko 20 km/h. Buru obilježava sunčano vrijeme, ali niže temperature od uobičajenih. Još jedan karakterističan vjetar u ovom području je jugo. U ovim krajevima zimi je češće nego ljeti. Njegova glavna funkcija u tom pogledu je sposobnost bržeg topljenja snijega tokom zime. Za razliku od bure, prosječna brzina juga iznosi 2,6 bofora, odnosno između 15 i 20 km/h. Tomislavgrad također karakteriziraju razdoblja zatišja kada ne puše vjetar, što zimi dovodi do čestih temperaturnih inverzija (Abadžić i dr., 2013).

Broj sunčanih i vjetrovitih dana je gotovo isti, oko 280 dana u godini. . Najbolja i najtoplija klima u općini se nalazi na području Vinice, gdje se nekada uzgajala vinova loza. Voće i povrće se danas može uzgajati na području Vinice, ali ne i u ostatku općine Tomislavgrad. (Abadžić i dr., 2013).

Tab. 1. Srednja mjesečna količina padalina (mm) za Tomislavgrad u periodu 1961.-1990.

Mjeseci	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Ukupno
Tomislavgrad	105	114	107	103	83	92	50	74	84	123	171	139	1246

Izvor: (FHMZ, 2021)

2.2. Povijesni pregled općine Tomislavgrad

Razvoj naselja kroz povijest na području općine Tomislavgrad bio je otpočetak uvjetovan prirodnim uvjetima koji su bili idealni za razvoj stočarstva, kao što nam i korijen ilirskog naziv za Tomislavgrad govori – Delminium (pašnjak). O tome svakako svjedoče mnogi arheološki ostatci iz različitih povijesnih perioda. Iako su arheološka istraživanja još u začetku na ovim prostorima, zasigurno se može reći da se povijest Tomislavgrada počela pisati od ilirskog plemena Delmati koji su obitavali na ovom području. Vrlo malo se zna o povijesti naseobinskih sustava prije Ilira, ali tezu da je ovo područje bilo naseljeno i prije toga možemo potvrditi s pronađenim ostacima naselja starijih i više od 3000 godina. To su: Vrilo kod Prisoja, Naklo u Grabovici, Stržanj iznad Šujice, Orlokuk i Oštri Vrh na planini Lib, Vučja Struga te Slobodnik iznad Crvenica. Spomenici kulture i baštine iz ilirskog, rimskog i srednjovjekovnog razdoblja nisu na području općine Tomislavgrad dovoljno istraženi ni vrednovani (Jolić, 2002).

Područje općine Tomislavgrad iznimno je bremenito poviješću. Kraljevi su ga voljeli, birali zbog sigurnosti i teške pristupačnosti, a poslije i zbog dobre cestovne povezanosti s Jadranom, kako za svoju glavnu obrambenu utvrdu tako i za svoj glavni grad. Još u vrijeme prije Krista ovdje svoju glavnu utvrdu (na brdu Lib) ima glavno Ilirsko pleme Delmati, po kojemu će poslije Rimljani prozvati čitavu Dalmaciju. Rimske čete su u nekoliko navrata prodirale u delmatsku zemlju, te osvajale mnoge prostore s njihovim gradinama. Dolaze i do glavnog grada Delminija i osvajaju ga 155. god. pr. Kr. i savnjuju sa zemljom. „Pretvoren u pašnjak", kako bilježe antički pisci. Posve je izvjesno da su i Rimljani imali svoj Delminium. No, manje je izvjesno gdje se on nalazio. Većina povjesničara, predvođena velikim austrijskim arheologom s početka 20. stoljeća Carlom Patschom, drži naime da su Rimljani sjedište ovog prostora premjestili s Liba na drugi kraj Duvanjskog polja, na područje gdje se danas nalazi naselje Tomislavgrad i tu osnovali svoj municipij Delminij. No, i dan danas ove postavke su predmet debata povjesničara (Jolić, 2002).

Pop Dukljanin u svom glasovitom i kontroverznom *Ljetopisu popa Dukljanina* navodi da su hrvatski vladari po dolasku na Jadran početkom 7. stoljeća sagradili dvorac i svoju glavnu utvrdu na istom onom mjestu gdje su stolovali Delmati. Prema navedenom djelu, hrvatski vladar je po osvajanju ovih prostora nakon pobjede nad Avarima sazvaio svehrvatski opći sabor na Duvanjskom polju, ispod planine Lib. Tijekom saborovanja koje je trajalo 12 dana, svi hrvatski banovi, velikaši i puk bili su prisutni. Ustanovljene su nove biskupije, nova političko-upravna podjela hrvatskih zemalja, a na kraju sabora, dvanaestog dana, rokom papina kardinala Honorija hrvatski je vladar bio okrunjen za kralja. Mnogi povjesničari se ne slažu oko vjerodostojnosti Ljetopisa popa Dukljanina, no određeni broj povjesničara danas prihvaća neke od zaključaka koje je Dukljanin iznio u svom djelu. Prema njemu, sabor se održao na Duvanjskom polju 753. godine, a na njemu se okrunio kralj Budimir (Jolić, 2002).

Nakon toga, bitniji je događaj u 10. stoljeću bio 925. godine. Najraširenije u narodu prihvaćeno mišljenje za ovaj događaj je da se na Duvanjskom polju za kralja okrunio knez Primorske Hrvatske Tomislav. Prema toj narodnoj predaji, odnosno prema kralju, Tomislavgrad je dobio svoje današnje ime. Tomislavgrad je sve do 1330. godine bio u sastavu hrvatskog kraljevstva, a onda postaje dijelom banovine Bosne. S Bosnom Tomislavgrad dijeli tešku sudbinu kroz više od 400 godina turskog ugnjetavanja katoličkog naroda na ovim prostorima i u ovom dijelu regije (Jolić, 2002).

Sl. 4. Jedna od nekropola stećaka u općini Tomislavgrad
Izvor: Autor, 2021.

Iz tog razdoblja sačuvano je i mnogo stećaka, kamenih nadgrobnih spomenika, od kojih je tek manji dio ukrašen isklesanim reljefima. Neki od stećaka izvanredne su vrijednosti i lepršave ljepote. Prema Bešlagiću koji je pobrojao stećke u Duvanjskom polju (bez područja Buškog jezera, Roškog polja i Blidinja) ukupno je 1094 stećka u polju. Na cijelom području općine Tomislavgrad nalazi se oko 100 nekropola sa ukupno oko 2000 stećaka. Najbrojnije su nekropole na području Blidinja, (Barzonja, Jezero, Dugo polje, Donje Bare, Risovac i Ponor) te nekropole u Mandinom Selu, Lipi i Sarajlijama. Bešlagić donosi i podjelu stećaka po obliku izradbe: ploče (24%), sanduci (61%), sanduci s krovom (9%), stupovi (4%), stećci u obliku križa (0,5%) te neznatan broj amorfnih stećaka i mauzoleja. Samo 8,7% svih stećaka na sebi ima ukrasne reljefe, a neznatan broj ima i natpise, samo 0,55% (Jolić, 2002).

Tomislavgrad je pod otomansku vlast pao u 15. stoljeću i tijekom okupacije ovaj je prostor pripadao Hercegovačkom sandžaku. Iz osmanskog je perioda na području općine Tomislavgrad ostalo vrlo malo, svega nekoliko kula i džamija i jedan most na rijeci Šujici za koji se pretpostavlja da je sagrađen na temeljima nekog mosta koji je postojao već i prije tog vremena na nekoj od povijesnih cesta kroz ove krajeve (Jolić, 2002).

Za Duvnjake je vrlo važna i danas među stanovništvom raširena legenda o hajduku Mijatu Tomiću, s početka 17.stoljeća. Mijat Tomić je prema predaji bio borac protiv ugnjetavača i zaštitnik siromašnog i napaćenog hrvatskog puka. O njemu su ispjevane brojne pjesme svirane na guslama. Možemo ga usporediti s legendom o Robin Hoodu, legendarnom junaku srednjovjekovnih engleskih balada.

Kratak je dio ovog perioda ovaj prostor pripadao i Kliškom sandžaku, a od 1711. godine postaje sjedište jedne kapetanije, kakve su obično uspostavljane u turskim pograničnim područjima. Period turske vlasti nije donio nikakav napredak na ove prostore, a jedan od očitih podataka koji to pokazuju je pismenost, s obzirom da je tek sredinom 19. stoljeća u Tomislavgradu otvorena prva četverorazredna škola. Kao i kroz cijeli period osmanske vladavine, franjevci su bili zaslužni za očuvanje baštine i običaja duvanjskog katoličkog puka, te promicanja znanja među seosko pučanstvo (Jolić, 2002).

Nakon turske vlasti, Bosnu i Hercegovinu 1878. zaposjeda Austrougarska vlast, kao rezultat Berlinskog kongresa. Tijekom austrougarske vladavine stanje s pismenosti se donekle krenulo poboljšavati. U tom razdoblju Tomislavgrad se naziva Županjac. Austrougarska uprava na ovim prostorima donosi brojne pozitivne promjene, grade se prometnice, zgrade, dijelom se grade i škole (Jolić, 2002). Jedan od primjera austrougarske gradnje je Stari most u Prisoju preko rijeke Ričine koji je izgrađen u periodu Austrougarske vlasti. Iako je bio srušen 1944. godine od strane partizana u Drugom svjetskom ratu, njegova rekonstrukcija iz 1947. godine

danas za vrijeme niskog vodostaja Buškog jezera kada rijeka nije ujezerena, odnosno kada se nalazi u svom koritu, predstavlja jedan od austrougarskih arhitektonskih spomenika, koji nažalost nisu dovoljno valorizirani, kao i drugi spomenici iz nekih prošlih razdoblja na području općine Tomislavgrad. Dokaz Austrougarskog vremena procvata, kada je ovo područje dobilo novu dimenziju znanja je primjerice taj da vlasti općine dan danas koriste iste katastarske knjige i planove koje su za sobom ostavili Austrougari.

Sl. 5. Stari most u Prisoju
Izvor: Autor, 2021.

Tomislavgrad kroz 20. stoljeće obilježava stalna promjena državne vlasti. Kroz ovo turbulentno i uzbudljivo stoljeće Tomislavgrad je prvo bio pod Austrougarskom upravom (do njenog raspada krajem Prvog svjetskog rata), nakon toga u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija), Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugog svjetskog rata (1941.–1944.), Socijalističko Federativne Republike Jugoslavije do Domovinskog rata te naposljetku u sastavu Federacije Bosne i Hercegovine, pod čijom je vlasti i danas.

Formiranje marginalne regije unutar koje se nalazi Tomislavgrad, a obuhvaća granično područje zapadne BiH je povijesno gledano vrlo kompleksno definirat i specificirat. To područje se kao što vidimo tijekom povijesti uglavnom nalazilo na rubnom položaju, tako da možemo govoriti o marginalnom položaju promatranog područja u povijesnom kontekstu.

3. Razvojni potencijali općine Tomislavgrad

Tomislavgrad, iako ruralno područje u ne tako razvijenoj županiji, ipak ima neke razvojne potencijale koji su istaknuti u Strategiji razvoja općine. Sektorski planovi su prema Strategiji razvoja usklađeni horizontalno s prostorno-planskom dokumentacijom i drugim sektorskim strategijama i vertikalno sa strateškim ciljevima kojima pripadaju.

Ostvarenjem sektorskih ciljeva gospodarskog razvitka, osigurat će se i izravan doprinos ostvarenju strateškog cilja „Razvijeno i održivo gospodarstvo“. Stvaranjem povoljnog poslovnog okruženja, stvaranjem uvjeta za razvitak turizma i podizanjem konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje kreiraju se mogućnosti za nova zapošljavanja i poboljšanje sveukupnog životnog standarda svih građana Tomislavgrada (ISROT, 2017).

3.1. Stanovništvo

Odrednica koja bitno i dugoročno utječe na mogućnosti prostornog razvoja je stanovništvo. Glavni pokretač bilo kakvog razvoja u nekom promatranom području su sami ljudi, tako da će se u sklopu ovog poglavlja obraditi analiza demografskih kretanja i stanovništva općine Tomislavgrad kao jednog od razvojnih potencijala.

Stanovništvo općine Tomislavgrad u zadnjih pola stoljeća varira oko brojke od 30 000 stanovnika. Zbog nedostatka popisa stanovništva, iz razloga što Bosna i Hercegovina nije imala popis u periodu od 1991. do 2013. godine kada je bio zadnji popis stanovništva, za taj period se samo moglo procijeniti broj ljudi koji žive na ovom području te su rađene neslužbene procjene. Iz popisa stanovništva 1991. godine (Tab. 2.) vidimo da je na području općine živjelo 30 099 stanovnika, dok je prema popisu iz 2013. godine došlo do blagog porasta broja stanovnika, te prema zadnjim službenim podacima na području općine obitava 31 592 stanovnika (FZS, 2016). Prema tome, vidimo da zapravo općinu Tomislavgrad ne obilježavaju depopulacijski trendovi susjednih općina kao i cijele Hercegbosanske županije, koji se često spominju i navode u prostorno-planerskim dokumentima. U pogledu gustoće naseljenosti, općina Tomislavgrad ima 31 st/km², što je skoro tri puta manje nego na razini države (90 st/km²). Naseljenost je uvjetovana kao što znamo mnogim faktorima, od kojih se ističu reljef, klima, tlo, te ono što je danas bitno, razvijenost pojedinih sektora djelatnosti i kvaliteta standarda života na nekom prostoru. Općina Tomislavgrad je kroz povijest, a i danas ruralni prostor, na kojemu se stanovništvo bavilo primarnim djelatnostima, ali danas se sve više nastoji

iskoristiti potencijale te razviti druge sektore djelatnosti koji će potaknuti održivi razvoj ovog prostora.

Naseljenost općine Tomislavgrad uglavnom se centrira prema rubu, odnosno obodu Duvanjskog polja, gdje se nalazi većina naselja, dok su ostala tri veća težišta naseljenosti prostor Šujičkog polja, Buškog jezera te Roškog Polja.

U tab. 2. vidimo kako većina naselja od 1971. do zadnjeg popisa stanovništva 2013. gubi broj stanovnika, odnosno obilježena su procesom depopulacije. Posebno se spomenuto odnosi na naselja koja se nalaze oko Buškog jezera, koje je uvjetovalo odlazak brojnih obitelji u druge dijelove Europe i svijeta potapanjem 1970-ih godina prošlog stoljeća, što potvrđuju podatci o padu broja stanovnika svih naselja oko promatranog prostora. S druge strane naselja u blizini Tomislavgrada obilježava povećanje broja stanovnika, što možemo povezati s blizinom grada i većom ponudom radnih mjesta koja impliciraju ostanak mladih obitelji za razliku od udaljenijih naselja na području općine.

Zadnji služben popis stanovništva 2013. godine je upitne vjerodostojnosti, zbog složenog i kompliciranog političkog stanja u Bosni i Hercegovini. Tu činjenicu možemo uočiti ukoliko usporedimo podatke iz Nacrta Prostornog plana za Hercegbosansku županiju za razdoblje 2008-2028. godine (NUZRS, 2014) s popisom stanovništva iz 2013. godine (FZS, 2016). Prema podacima iz Prostornog plana projekcija za 2013. godinu iznosi 21 621 stanovnika na području općine Tomislavgrad, dok s druge strane ta brojka u službenom popisu iz 2013. godine je otprilike za 10 000 stanovnika veća. To samo ukazuje na činjenicu da službeni popis stanovništva nije prikazao stvarno stanje u prostoru. Iz tog razloga upitna je realizacija bilo kakvih populacijskih politika koje ne mogu kulminirati željeni napredak bazirajući se na nepouzdanim podacima.

Tab. 2. Naselja u općini Tomislavgrad i broj stanovnika za protekla 4 službena popisa

Broj	Naselje	1971.	1981.	1991.	2013.
1.	Baljci	152	65	43	0
2.	Bobara	0	0	0	236
3.	Blažuj	334	308	325	332
4.	Bogdašić	542	420	404	346
5.	Borčani	776	771	759	828
6.	Bukova Gora	404	309	205	311
7.	Bukovica	917	901	962	892
8.	Cebara	133	161	139	222
9.	Crvenice	741	743	773	997
10.	Čavarov Stan	74	75	66	343
11.	Dobrići	681	556	481	446
12.	Donji Brišnik	648	780	866	790
13.	Eminovo selo	938	812	674	595
14.	Galečić	447	356	280	279
15.	Gornja Prisika	97	55	56	71
16.	Gornji Brišnik	584	414	315	116
17.	Grabovica	642	505	350	543
18.	Jošanica	178	204	216	214

19.	Kazaginac	446	331	301	277
20.	Kolo	635	630	636	998
21.	Kongora	929	777	866	862
22.	Korita	309	232	179	200
23.	Kovači	510	344	366	352
24.	Krnjin	228	204	164	129
25.	Kuk	173	195	207	232
26.	Letka	658	570	701	551
27.	Lipa	386	346	349	276
28.	Liskovača	444	250	201	248
29.	Lug	250	235	266	243
30.	Mandino selo	455	441	453	449
31.	Mesihovina	1027	1033	964	978
32.	Mijakovo polje	294	220	184	232
33.	Mokronoge	557	559	550	548
34.	Mrkodol	1223	1184	1091	999
35.	Omerovići	315	317	321	242
36.	Omolje	681	660	670	656
37.	Oplećani	416	428	424	376
38.	Pasič	376	259	150	250
39.	Podgaj	257	207	171	198
40.	Prisoje	1773	1329	1150	1107
41.	Radoši	185	157	201	111
42.	Raščani	198	146	103	41
43.	Rašelje	459	338	430	383
44.	Roško polje	1248	1208	1158	1000
45.	Renići	248	205	199	143
46.	Rošnjače	237	188	101	110
47.	Sarajlije	457	473	413	460
48.	Seonica	392	396	395	421
49.	Srđani	271	284	284	325
50.	Stipanjići	1163	1274	1249	1167
51.	Šujica	1508	1481	1446	1758
52.	Tomislavgrad	3265	4231	5012	5587
53.	Vedašić	668	641	658	547
54.	Vinica	1013	676	412	718
55.	Vojkovići	407	332	337	288
56.	Vranjače	81	44	23	24
57.	Vrilo	285	224	169	349
58.	Zaljiće	130	101	76	70
59.	Zaljut	174	37	26	56
60.	Zidine	122	44	39	70
Ukupno		33135	30666	30099	31592

Izvor: (FZS, 2016)

Tomislavgrad je drugi grad po veličini u Hercegbosanskoj županiji, iza Livna koje je na prvom mjestu. Općina ukupno ima 60 naseljenih mjesta. Tomislavgrad obilježava taj položaj na margini, odnosno uz granicu Bosne i Hercegovine i Hrvatske i nalazi se između Dalmacije, Hercegovine i Bosne. Ukoliko pitate stanovnike općine Tomislavgrad da odrede u kojoj se regiji nalaze, većina će imati podijeljeno mišljenje, je li ovaj prostor dio Hercegovine, ili se nalazi na granici između nje i Bosne. Nerijetko će odgovor biti da je ovo područje ono „i“ u nazivu BiH, odnosno da nije niti Bosna niti Hercegovina.

Što se tiče demografske zrelosti, stanovništvo općine je kao što je slučaj i u ostalim dijelovima zemlje između dva posljednja rata prošlo kroz fazu demografske tranzicije iz visokog prirodnog priraštaja u fazu nultog priraštaja koji je karakterističan za razvijene dijelove svijeta. To se definitivno odražava i na spolnu strukturu stanovništva i izmjene u njoj.

Tab. 3. Stanovništvo općine Tomislavgrad prema dobnoj skupini za 1991. i 2013. godinu

Godina	Dob		
	0-14	15-64	65+
1991.	4054	12218	2409
2013.	3991	17851	4813

Izvor: (FZS, 2016)

Usporedbom zadnja dva popisa stanovništva iz 1991. i 2013. godine na području općine Tomislavgrad vidimo da se natalitet smanjio prema zadnjem popisu stanovništva i da se povećao broj starijeg stanovništva, odnosno onog stanovništva koje spada u kategoriju iznad 65 godina starosti. Možemo zaključiti kako je općina Tomislavgrad ušla u fazu demografskog starenja stanovništva. Prema mišljenju autora već danas trebaju se krojiti i implementirati detaljne populacijske politike na razini županije pa tako i općine kako bi ovaj prostor privukao mlađe, radno sposobno stanovništvo.

Tab. 4. Radno sposobno stanovništvo općine Tomislavgrad (15-64) za period 2016.-2019. god.

Godina	Ukupno stanovništvo	Radno sposobno stanovništvo	% radno sposobnog stanovništva
2016.	31079	21575	69,4
2017.	30894	21751	70,4
2018.	30733	21653	68,4
2019.	30545	21554	70,6

Izvor: (FZZPR, 2016-2019)

Prema navedenoj tablici vidimo da je postotak radno sposobnog stanovništva 2019. godine porastao za 1,2%. u odnosu na 2016. Godinu.

Tab. 5. Prirodni priraštaj općine Tomislavgrad za period 2010.-2019. god.

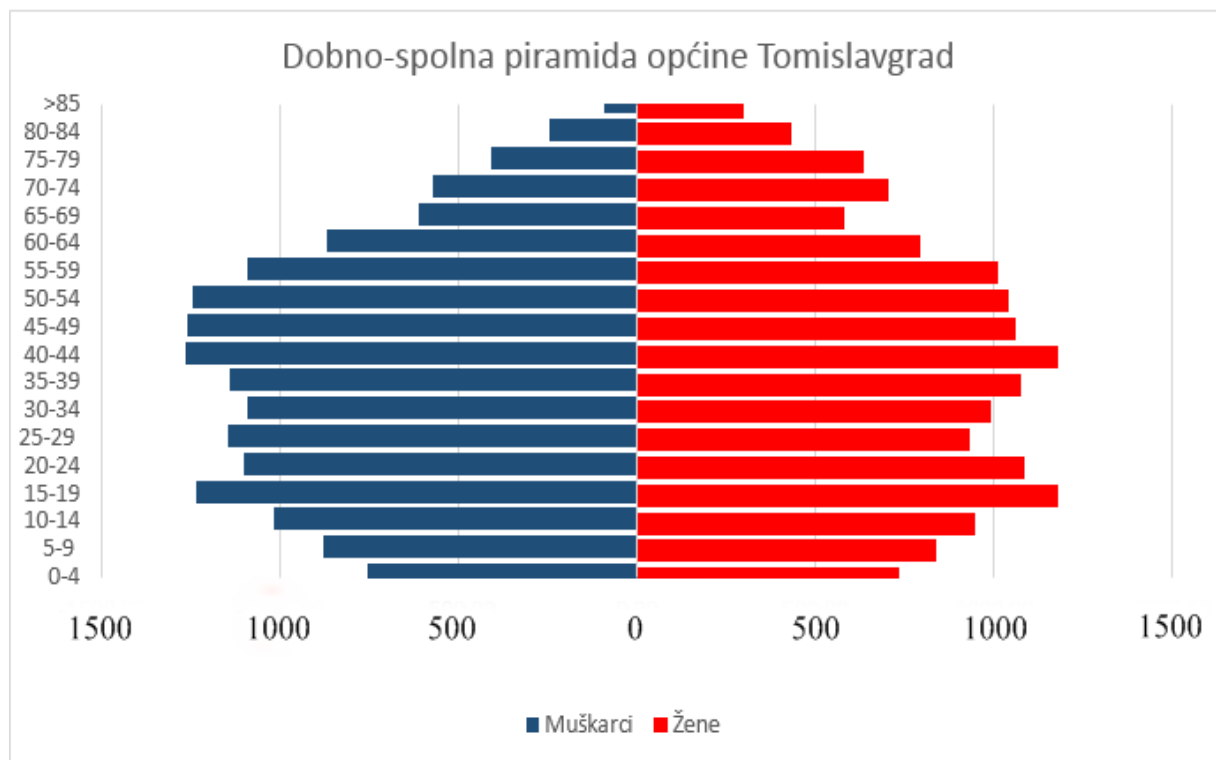
Godina	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Živorodeni	160	160	189	144	141	144	103	141	130	130
Umrli	241	285	323	280	278	231	232	229	239	279
Prirodni prirast	-55	-125	-134	-136	-137	-87	-129	-88	-109	-149

Izvor: (FZZPR, 2010-2019)

Iz navedene tablice vidimo kako je stopa promjene nataliteta negativna 2019. godine u odnosu na 2010. godinu, dok s druge strane stopa mortaliteta ima drastične razlike.. U narednom

periodu za očekivati je da će se i dalje nastaviti tendencija negativnog prirodnog priraštaja u općini Tomislavgrad.

Dobni sastav stanovništva prema dobnim skupinama i sastav stanovništva prema spolu temelj su istraživanja stanovništva jer su promjene u sastavu prema dobi dugoročne i određuju buduća prirodna kretanja stanovništva (Nejašmić, 2008).

Sl. 6. Dobno-spolni sastav stanovništva općine Tomislavgrad

Izvor: (FZS, 2016)

Starenje stanovništva sve je izraženije u općini Tomislavgrad. Kao što vidimo na sl. 6. prisutno je smanjenje demografske baze (mlađi od deset godina). Indeks starosti (broj starih stanovnika na 100 mladih) za općinu Tomislavgrad iznosi 93,75, što nam govori da je prisutan proces starenja stanovništva. Drugi je pokazatelj dobne strukture stanovništva prosječna starost. Na području općine Tomislavgrad ona iznosi 38,9 godina.

S druge strane, općinu Tomislavgrad obilježava i izražena migracija stanovništva. Uglavnom se to odnosi na vanjsku migraciju, odnosno odlazak stanovnika iz Bosne i Hercegovine u neke druge razvijenije zemlje, pogotovo u Republiku Hrvatsku. Zbog migracija i negativnog prirodnog priraštaja mogu se očekivati depopulacijski procesi koji su već sada u nekoj mjeri prisutni, ako bi uzeli činjenično stanje u općini, s obzirom na upitnost zadnjeg popisa stanovništva.

Prostor Tomislavgrada koji je dijelom teritorija kroz višestoljetnu povijest bio granično područje i sklon migracijama, zbog društveno-političkih okolnosti još i sada proživljava slične okolnosti koje su samo promijenile (nad)državno-pravne aktere: većinski naseljen Hrvatima i graniči s Republikom Hrvatskom, ujedno i Europskom unijom što potiče i usmjerava migracije u tom pravcu. Može se zaključiti da Europska unija naturalizira i postepeno integrira Hrvate na njenim vanjskim rubovima i na taj način afirmira njihovu pripadnost svom civilizacijskom krugu (Đivić, 2019).

Prostor Tomislavgrada kao i cijele zapadne Hercegovine kojoj pripada kulturološki, ali ne i administrativno, oduvijek je bio podložan iseljavanju. Još od vremena turskih osvajanja stanovništvo se selilo prema prostorno bliskoj Dalmaciji koja je bila pod mletačkom vlašću. O tom svjedoče ista prezimena koja se zatiču u obje regije npr. Šarić, Tomić, Perković i mnoga druga. Danas, stoljećima nakon turske vlasti, mnogi Duvnjaci orijentirani su prema Dalmaciji kako zbog posla, tako i zbog edukacije, turizma i blizine hrvatske administracije. Uz Dalmaciju, tradicionalno je odredište i Zagreb koji kao glavni i najveći grad nudi najviše prilika. Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, dolaskom Austrougarske vlasti na ova područja, migracije dobivaju nova odredišta koja postaju svojevrsni El Dorado za ljude s ovih prostora, a to su Austrija i Bavarska. Takvo gravitiranje stanovništva s periferije prema centru Europe u globaliziranom svijetu intenzivira se razvojem transporta i telekomunikacijskih tehnologija zbog nesrazmjernog stupnja društvenog, političkog i ekonomskog razvoja (Đivić, 2019).

Zbog toga demografske politike trebaju biti usmjerene da zaustave depopulaciju, pruže bolje poslovno okruženje koje će stvoriti više radnih mjesta što će pružiti priliku mladim ljudima da ne migriraju s ovih prostora. Demografska politika mora biti uključena u prostorni plan koji je trenutno u 2022. godini u fazi usvajanja pa se u skladu s tom politikom trebaju planirati mjere i projekti koji će zaustaviti depopulaciju. Osnovna pretpostavka usporavanja, a potom i zaustavljanja aktualnih nepovoljnih demografskih trendova općine, posebno kada je u pitanju migracijska komponenta bilance stanovništva, u smislu sprječavanja daljnjih migracija mladih, je poticanje gospodarskog rasta, a time i zapošljavanja u ovom području. Za područje prirodne mobilnosti stanovništva – osim stvaranja odgovarajućih materijalnih i društvenih uvjeta za osnivanje obitelji, važni su i vrijednosni sustavi, promjene načina života i čimbenici koji se odnose na motiviranje mladih da imaju djecu.

3.2. Poljoprivredni potencijali

Temeljem podataka iz studije „Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području HBŽ- II faza Općina Tomislavgrad" u niže navedenom tekstu navodi se ukupna površina i struktura površina na području općine Tomislavgrad.

Tab. 6. Struktura površina općine Tomislavgrad prema sadašnjem i potencijalnom načinu korištenja

Broj	Način korištenja	Površina (ha)	%
1.	Poljoprivredne površine	41.571,00	43,10
2.	Izvan poljoprivredne površine (Naselja s okućnicom, kamenolomi, kopovi, vodene površine)	5.511,50	5,70
3.	Potencijalne šume (sada pašnjaci)	29.883,00	30,90
4.	Šume	19.634,90	20,30
UKUPNO		96.600,00	100,0

Izvor: (Ćorić i dr., 2015)

Kao što je vidljivo najrasprostranjenije su površine pod šumama s ukupnom površinom od 49.517,9 ha. Ovdje treba istaknuti da su šume koje imaju gospodarski značaj znatno manje površine, svega 19.634,90 ha, a potencijalne šume (sada pašnjaci) Ćorić i suradnici su izdvojili u površini od 29.883,0 ha (Ćorić i dr., 2015).

Kategorija poljoprivrednih zemljišta iznosi 41.571,00 ha. Prema kategoriji i načinu korištenja ta zemljišta pripadaju oranicama, vrtovima, voćnjacima, livadama i pašnjacima. To je najvažniji prostor općine Tomislavgrad jer zauzima najravnija i najbolja tla koja pripadaju agrozonama I-VI koja su nakon melioracijskih mjera potencijalno vrlo dobra. Manji dio ovih tala pripada okolnim zavalama krških zaravni i laporovitih udolina uokolo (Ćorić i dr., 2015).

Kategorija izvan poljoprivrednih zemljišta, isključujući šume i potencijalna šumska zemljišta, zauzima svega 5.511,5 ha i te se površine odnose na prostore naselja s okućnicama, razne kopove te komunalne i vodne površine, što znači pripadajuće dijelove Buškoga i Blidinjskoga jezera. Ostatak čine izvan poljoprivredne površine s 5.511,5 ha ili 5,7 % uređenog

prostora općine, te šume gospodarske namjene koje imaju površinu od 19.634,9 ha što čini 20,3% zemljišta općine (Ćorić i dr., 2015).

Temeljem naprijed navedenih podataka evidentno je kako na području općine Tomislavgrad ima vrlo malo dobrih poljoprivrednih zemljišta. Naime, istraživanjem na području općine Tomislavgrad nisu utvrđena najbolja poljoprivredna zemljišta I kategorije boniteta. Najbolja kategorija pogodnosti zemljišta utvrđena na području općine Tomislavgrad je II kategorija boniteta zemljišta koju treba strogo čuvati, prvenstveno za proizvodnju povrća i cvijeća, posebno za ekološku poljoprivrednu proizvodnju jer ima podzemnu vodu za natapanje. Ova tla, odnosno zemljišta, nalaze se u dolini Duvanjskoga polja, uz rijeku Drinu i Šujicu gdje nema većeg pritiska za urbanom izgradnjom. Upravo to pričinjava povoljnost jer se na tom području nikad neće širiti naselja pa će tlo biti sačuvano. Zemljišta II kategorije nalaze se pod aluvijalnim livadnim tlom, humofluvisolom koji ima vrlo povoljne pedofizikalne i pedokemijske značajke. Ukupna površina ovih tala (II kategorije boniteta) na području općine Tomislavgrad iznosi svega 589,5 ha što predstavlja 0,6% ukupne površine općine (Ćorić i dr., 2015).

Zemljišta III bonitetne kategorije također treba strogo čuvati za primarnu proizvodnju hrane, posebno za proizvodnju ratarskih kultura i krme. Ukupna površina dobrih tala ove kategorije iznosi 813,2 ha što čini 0,84% ukupne površine općine. To su tla u polju ispod Stipanjića (Ponorci), potom tla na eolskim nanosima na povišenom dijelu Duvanjskoga polja te hidromeliorirana tla (Ćorić i dr., 2015).

Temeljem naprijed navedenih podataka vidljivo je kako na području općine Tomislavgrad ima vrlo malo, svega 1.402,7 ha dobrih poljoprivrednih zemljišta, prvenstveno za ratarske i povrtlarske kulture što na području općine iznosi svega 1,46% površine (Ćorić i dr., 2015).

IV kategorija pogodnosti zemljišta za oraničnu proizvodnju ima velika ograničenja u biljnoj proizvodnji. Ukupna površina ove kategorije zemljišta iznosi 8.369,4 ha što čini 8,66% ukupne površine općine. Prema Zakonu i ova tla treba čuvati, iako su po prioritetu zaštite i čuvanja na kraju. Naime, najstroža zaštita treba biti za zemljišta II kategorije, potom III kategorije i na kraju IV kategorije zemljišta. Analizirajući prostor gdje dolaze zemljišta IV kategorije, vidljivo je da su to uglavnom svi rubni pojasevi Duvanjskoga polja, prvenstveno s rendzinom kao tipom tla, koji dolaze na slabo nagnutim terenima uz rubne putove. Uz njih su se razmjestila i skoro sva sela tomislavgradskog područja te je neminovno priznati gradnju kuća na tom području jer one zapravo stoljećima postoje. S obzirom na postojeće infrastrukturne činjenice, sigurno će i dalje biti pritisak za izgradnju kuća na tom prostoru pa bi prema mišljenju

Ćorić i suradnika u izradi studije realno bilo da se bez obzira na zaštićenu kategoriju zemljišta Općina i Županija trebaju posebnom odlukom dozvoliti gradnju na tim infrastrukturno uređenim prostorima (Ćorić i dr., 2015).

V kategorija je ograničena u upotrebi i općenito manje prikladna za oraničnu proizvodnju, iako se i na takvim površinama proizvode ratarske i druge kulture. Ova su tla najviše korištena kao livade košanice. Zauzimaju površinu od 4.287,4 ha što čini 4,44% površine općine. U ovoj kategoriji kudikamo su značajnija hidromorfna tla iz V (II) kategorije zemljišta jer poslije regulacijskih mjera odvodnje hidromelioracijama mogu postati jako dobra zemljišta II bonitetne kategorije. Pri izvedenoj i potpunoj regulaciji rijeka i rječica, podignutim nasipima i obrani od poplava, te izgrađenoj detaljnoj odvodnji kanalskom mrežom i cijevnom drenažom, većinu ovih tala moguće je učiniti vrlo dobrim pa će se tim mjerama moći poboljšati do naznačene kategorije (Ćorić i dr., 2015).

Pitanja odvodnje ovih tala ne mogu se parcijalno i stihijski rješavati, već u sklopu rješavanja čitavog prostora (polja) s vrlo temeljitim rješenjima koja će biti u službi i energetike i poljoprivrede. U ovoj zoni planirana je izgradnja akumulacije za reverzibilnu elektranu. Kao što je ranije istaknuto, autori studije smatraju da se po tom pitanju treba izjasniti širi tim stručnjaka od agronoma, hidrotehničara, energetičara i ekonomista zajedno sa županijskim i općinskim tijelima uprave (Ćorić i dr., 2015). Isto tako treba voditi računa i o akumulacijama vode za navodnjavanje poljoprivrednih kultura unutar, a posebno uz rubne dijelove polja. To ne može napraviti sama Županija niti Općina, takve poslove treba uraditi država uz eventualnu pomoć iz europskih fondova. Teško će to biti izvesti jer zemljišna politika EU ide u drugom pravcu, prema intenziviranju proizvodnje na postojećim površinama, a ne na osvajanju novih površina. Rezerve potencijalno dobrih površina nisu zanemarive i u kategoriji V (II), a iznose 2.417,4 ha što su vrlo respektabilne potencijalne poljoprivredne površine sa stajališta korištenja poljoprivrednih tala u općini Tomislavgrad. U odnosu na površinu općine one čine 2,50% površine (Ćorić i dr., 2015).

Po načinu regulacije i uređenja poljoprivrednih površina, u ovu se problematiku mogu ubrojiti i tla kategorije VI (III). Međutim, tu imamo veća ograničenja u tlu, posebno s nepovoljnijim, pedofizikalnim osobinama pa će rezultati odvodnje i uspješnosti nakon melioracija biti manji. To su tla koja će eventualnom odvodnjom postići tek III bonitetnu kategoriju. Površina ove kategorije tla iznosi 853,2 ha. Dio hidromorfni tala koje su autori studije uvrstili u VII (IV) kategoriju jesu ona koja imaju još veća ograničenja u vodozračnom odnosu, posebno glinaste teksture, vertičnosti ili previsoke podzemne vode i nadzemne vode pa ni najkvalitetnije melioracije neće riješiti problem. Također, na tim tlima postmelioracijska faza

eksploatacije neće biti pouzdana niti će se postići zadovoljavajući prinosi. Dakle, kod ovih tala problem suvišnog vlaženja i nepovoljnog vodozračnog odnosa neće u potpunosti riješiti niti najdetaljnija cijevna drenaža. Najbolje je da tla ove kategorije u sustavu melioracijskih rješenja zaobiđu i ostave na razini pašnjaka odvodnjenih samo otvorenim kanalima, ili ako se koriste za akumulaciju bilo bi dobro da se potope iako to nije poljoprivredni interes s obzirom na druga potencijalno dobra okolna tla. Površina tala VII (IV) kategorije iznosi 1864,40 ha što na razini općine čini 1,93% (Ćorić i dr., 2015).

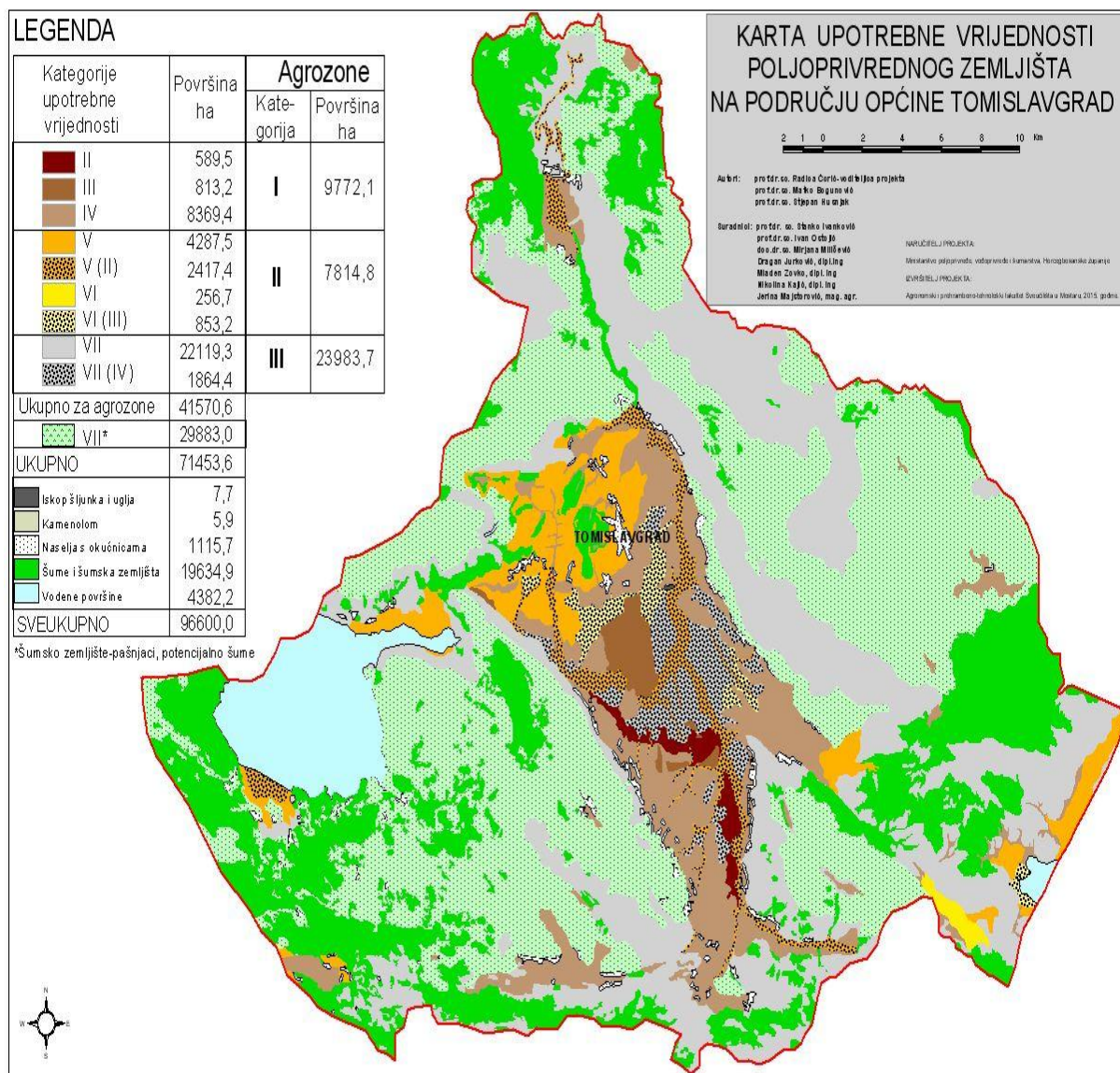
Zemljišta VI kategorije u automorfnom razdjelu ograničena su stjenovitošću, veličinom elementarnih jedinica tla i nagibom. Takva je zemljišta najbolje prepustiti prirodnim pašnjacima, iako imamo primjera da su se neka od ovih tala i obrađivala. S obzirom na nižu bonitetnu vrijednost, ova se tla mogu koristiti za sve urbane potrebe. Površina ove kategorije tala iznosi svega 256,7 ha što na razini općine čini 0,26% površine (Ćorić i dr., 2015).

VII kategorija zemljišta najrasprostranjenija su zemljišta koja su izvan oranične poljoprivredne proizvodnje. To su vrlo plitka i skeletna tla na vrletnim nagibima s vrlo visokom stjenovitošću. Izuzev ekstenzivnih pašnjaka i ispaše stoke sitnog zuba, nemaju veći značaj u poljoprivredi. Osim pašnjaka na kojima se vrši ispaša stoke sitnoga zuba ovdje su pribrojeni i pašnjaci koji potencijalno pripadaju šumskom prostoru. Ukupna površina ove kategorije boniteta iznosi 52.002,3 ha što na razini općine predstavlja 53,8% površine. Treba naglasiti, da su autori studije zbog visoke stjenovitosti i većeg nagiba, dio ove kategorije koja je pod pašnjacima u cijelosti svrstali u kategoriju potencijalnih šuma jer su ionako ovi prostori u fazi zarastanja. Njihova površina iznosi 29.883,0 ha što na razini općine iznosi 30,93% (Ćorić i dr., 2015).

Dakle, u kategoriji šuma imamo kategoriju zemljišta potencijalne šume - pašnjaci u zarastanju u površini 29.883,00 ha i šume pretežito gospodarske namjene u površini 19.634,90 ha pa ukupna površina šumskih tala iznosi 49.517,90 ha što na razini općine čini 51,26%. Slične podatke koristi i Županija koja ih vodi pod šumskim zemljištem, iako su pašnjaci u zarastanju. Ova se tla mogu koristiti za sve urbane potrebe ako svojim položajnim značajkama odgovaraju kriterijima za te potrebe. Treba imati na umu da sva tla ostalog područja, gora i planina spadaju u ovu kategoriju boniteta (VII) (Ćorić i dr., 2015).

Izdvojena zemljišta VIII kategorije čine otvoreni kopovi šljunka, ugljena, pijeska, kamena i površine na koje se nanosi komunalni otpad. Ova kategorija zahtijeva mjere sanacije za koje je potreban poseban projekt uređenja takvih prostora. Ovoj bi kategoriji mogli pribrojiti i urbana tla naselja i općinskog središta Tomislavgrada. U okviru naselja i okućnica trebaju se širiti urbane površine za nove kuće i naselja (Ćorić i dr., 2015).

Na karti upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području općine Tomislavgrad u izvornom mjerilu M 1:25.000 prikazana je rasprostranjenost navedenih kategorija zemljišta (Ćorić i dr., 2015).

Sl. 7. Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području općine Tomislavgrad
Izvor: (Ćorić i dr., 2015).

Proizvodnja žitarica i ostalog bilja u gradu Tomislavgradu organizirana je na obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima u potpunosti za vlastite potrebe i u funkciji je stočarske proizvodnje, budući da u sadašnjim okvirima, zbog visokih troškova, većina gospodarstava nema konkurentne sirovine i fragmentiranost u ovoj proizvodnji. Davanjem u zakup poljoprivrednog zemljišta u državnom vlasništvu u Tomislavgradu fizičkim i pravnim osobama očekuje se značajno poboljšanje situacije u promatranom pogledu (SK, 2014).

Tab. 7. Način korištenja oraničnih površina u općini Tomislavgrad za 2020. godinu (u ha)

Oranice, bašte i vrtovi	Zasijana površina					Ostalo		
	Ukupno	Žita	Industrijsko bilje	Povrtno bilje	Stočno krmno bilje	Ostalo na oranicama	Ugari	Neobrađene oranice i bašte
6991	5752	2963	0	315	2474	6	0	1234

Izvor: (FZZPR,2020)

Proizvodnja povrća odvija se na otvorenim poljima i zaštićenim područjima. Ovom proizvodnjom bavi se veliki broj domaćinstava, a ako postoji realna prilika za intenzivan razvoj u ovom poljoprivrednom sektoru, ograničavajući čimbenik je nedostatak prerađivačkih, skladišnih i rashladnih kapaciteta. (SK, 2014).

Kad je riječ o prinosima poljoprivrednih kultura pojedina obiteljska poljoprivredna gospodarstva imaju prinos pšenice oko 6-7 tona/ha odnosno ječma 4-5 tona/ha, međutim, na većini gospodarstava prinosi su bitno manji i kreću se u prosjeku oko 3-4 t/ha (ISROT, 2017). Od krmnog bilja u strukturi sjetve najviše učestvuju DTS, lucerka te u posljednje vrijeme dosta se sije i esparzeta odnosno domaći naziv škrapulja. Poljoprivredna gospodarstva s većim brojem krava u strukturi sjetve uključuju i silažni kukuruz i procjenjuje se da je ovom kulturom zasijano oko 400 ha (ISROT, 2017).

Proizvodnja povrća - Domaća proizvodnja povrća ima svoju prepoznatljivost i dominira proizvodnja za vlastite potrebe i prodaju za lokalno stanovništvo te ponekad i prodaja „na kućnom pragu“. Od povrća se najviše uzgaja krumpir na oko 100-150 ha te ostale povrtlarske kulture na vrlo malim površinama (ISROT,2017).

U posljednje vrijeme osim tradicionalnih kultura koje se uzgajaju na ovom području sve više se prilazi novim proizvodnjama - kulturama koje su do sada bile nepoznanica za uzgoj na ovim prostorima. To su u prvom redu uzgoj bobičastog voća: malina, kupina, aronija kao i podizanje nasada lješnjaka (ISROT,2017).

Zbog svoje prirodne specifičnosti i još uvijek očuvanim i nezagađenim prirodnim resursima nameće se pitanje bavljenja ekološkom poljoprivredom te uzgoja ljekovitog i aromatičnog bilja. Neporeciva je činjenica da su ova velika prostranstva očuvanih, ali istodobno i neobrađenih poljoprivrednih područja potpuno neiskorišten resurs. Skupljanje samoniklog bilja u prirodi često nije dovoljno za potrebe tržišta, a s obzirom na usitnjene uzgojne površine

u ovim brdsko planinskim područjima, uzgoj ljekovitog bilja može biti odlična nadopuna tradicionalnim, ratarskim kulturama ovoga područja (ISROT, 2017).

Stočarsko-govedarska proizvodnja jedna je od najvažnijih grana ukupne poljoprivredne proizvodnje na području općine. 2013. godine upisano je 943 imanja koja se bave uzgojem goveda i kojima je izdan certifikat registracije imanja, a procijenjeni broj goveda je 8364. U 2013. godini otkupljeno je cca 10 000 000 litara mlijeka od 943 kooperanata (SK, 2014).

Područje općine Tomislavgrad čini veoma homogenu geografsku cjelinu kojom dominira prostor Duvanjskog polja te brdski i planinski krajolici. Oni su ispunjeni prostranim livadskim i pašnjačkim kompleksima, zbog čega je općina skoro u cijelosti predodređena za stočarsku proizvodnju. Točnije taj prevlađujući dio njenog prostora i ne može se koristiti na druge načine nego za uzgoj stoke. Stoga se ova grana čini i glavnim uvjetom razvitka njene poljoprivrede i stvaranja radnih mjesta za lokalno stanovništvo. Brojno stanje i učešće pojedinih vrsta stoke važan su indikator stanja i dobar temelj za buduća razvojno-strateška opredjeljenja u ovoj grani. Međutim, sadašnje stanje ni izbliza ne odgovara njenim stvarnim mogućnostima (ISROT, 2017).

U prvom redu treba raditi na ustroju obiteljskih gospodarstava. Sadašnja seljačka gospodarstva treba izvlačiti iz naturalnog kruga i usmjeravati izravno na tržište što je najviši problem za seljačku proizvodnju u suvremenom poljodjelstvu. Ta obiteljska gospodarstva moraju podlijevati sustavu kontrole po svim zakonskim odredbama u proizvodnji i prometu hrane. Ovakav način dovest će do povećanja brojnog stanja krava na obiteljskim gospodarstvima kao i proizvodnje mlijeka po kravi koje će biti jedino održivo u uvjetima otvorenog tržišta. Samim time reducirat će se broj držatelja s manjim brojem krava (ISROT, 2017).

U konstrukciji ovog modela posebice se ističe hranidbeno usmjerenje preživača na voluminoznu krmu paša-sijeno te uz trend povećanja učešća krmnih kultura na oranicama. To je najrentabilnija pretvorba domaćih izvora krmiva u stočarske proizvode, što će vjerojatno postati budući optimalni ekonomski hranidbeni model obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. U općini tradicijski egzistiraju dvije stočne grane; govedarstvo i ovčarstvo – kozarstvo gdje ove grane imaju snažne temelje za budući razvoj poljoprivrede u cjelini (ISROT, 2017).

U 2015. godini oni OPG-ovi koji su ispunili uvjete za poticaje za mlijeko (1 500 l. kvartalno), predali su mljekarama koje otkupljuju mlijeko s područja općine Tomislavgrad 9 650 760 litara mlijeka. Ovdje nije uračunato predano mlijeko onih OPG-ova koji nisu ostvarili poticaje zbog neispunjavanja kvote i pretpostavlja se da je takvog mlijeka oko 200 000 lit. Pošto

većina OPG-ova za ishranu teladi koristi pravo kravlje mlijeko umjesto mliječne zamjenice, po određenom izračunu se pretpostavlja da je za tu namjenu utrošeno oko 1 000 000 litara mlijeka. Na osnovu svega navedenog ispada da općina Tomislavgrad godišnje proizvede oko 10 850 760 litara mlijeka (ISROT, 2017).

Zbog velikih pašnjačkih kompleksa kojima raspolaže općina Tomislavgrad ova vrsta proizvodnje u posljednje vrijeme poprima sve veći značaj. Uzgoj goveda u sustavu krava-tele nije važan samo zbog proizvodnje hrane, nego i zbog očuvanja biološke raznolikosti. On podrazumijeva pregoni uzgoj u kojem krava na pašnjaku othranjuje tele, odnosno june, koje po završetku sezone ispaše ostaje na gospodarstvu za daljnji tov ili ide na tržište (ISROT, 2017).

Ovčarstvo kao jedna od budućih strateških opredjeljenja obiteljskih gospodarstava i idealnih uvjeta za bavljenje ovom granom poljoprivrede umjesto da je u povoljnijem položaju, osjeća se pad broja ovaca u odnosu na prijašnje stanje. Ovčji mliječni proizvodi, (tvrđi sirevi i sirevi iz mijeha) tradicijski zbog svoje kvalitete nemaju ozbiljniju konkurenciju iz uvoza. Tržište za kvalitetne ovčje sireve i janjad postoji, međutim, proizvođači sireva moraju standardizirati svoj proizvod prema zakonima stranog tržišta i propisima zemalja EU. Međutim, problemi ovčarske proizvodnje ogledaju se u tome što je ovčarstvo manje atraktivno zanimanje, pa je teško pronaći radnu snagu za ovu granu stočarstva i uvijek je prati predznak ekstezivne proizvodnje, ali i napuštanje sela u potrazi za boljim i sigurnijim zaposlenjem, te samim time povećanje broja starijih domaćinstava na selu. Brojno stanje ovaca na području općine Tomislavgrad prema podacima iz registra OPG-ova za 2015. godinu iznosi 16 147 odraslih ovaca. Ovdje nije uključen pomladak odnosno janjci do 6 mjeseci starosti, a razlog je što je to varijabilni podatak (ISROT, 2017).

Kozarstvo kao stočarska grana proizvodnje u posljednje vrijeme zauzima sve veći interes i otvoreno je nekoliko kozarskih farmi za proizvodnju kozjeg mlijeka i mesa. Razvoj suvremenih farmi za intenzivno gajenje koza i proizvodnju sireva od kozjeg mlijeka za domaće i strano tržište nameće se i kao potreba jer je manjak kvalitetnih kozjih sireva na našem tržištu. Brojno stanje koza na području općine Tomislavgrad prema podacima iz registra OPG-ova za 2015. godinu iznosi 1400 odraslih koza (ISROT, 2017).

Proizvodnja mlijeka u brdima i planinama ograničena je mnogim čimbenicima. To su: klima, bogatstvo, kvaliteta i dostupnost pašnjaka, vodoopskrba, uvjeti smještaja stoke, proizvodni kapacitet krava, ovaca i koza, uvjeti mužnje, prerada i predaja mlijeka, obrazovanje i trajnost proizvođača, te ekonomski utjecaj proizvodnje (ISROT, 2017).

Poboljšanja u poljoprivrednom gospodarstvu ovise o poljoprivrednoj politici za ruralna područja Federacije Bosne i Hercegovine. Povećane poticaje te olakšice zajednice moraju

osigurati kroz uvođenje i pružanje savjetodavnih usluga i drugih mjera. Zahvati koji dovode do povećanja proizvodnje mlijeka su značajni i naporni, pa se slabim razmatranjem ovog složenog pitanja lako može zaključiti da je proizvodnja neisplativa. Razvijenije stočarstvo i mljekarstvo u brdsko-planinskim područjima doprinijet će boljoj opskrbi tržišta, poboljšanju prehrane brdsko-planinskog stanovništva, rješavanju mnogih problema kao što su zapošljavanje većeg broja radnika i stručnjaka, razvoj turizma itd. (ISROT, 2017).

Pčelarstvo - općina Tomislavgrad ima dobre uvjete i dugu tradiciju u pčelarstvu, proizvodnji meda i drugih pčelinjih proizvoda. U prosjeku svake godine pravo na novčane poticaje ostvaruje oko 70 pčelara, a između 2008. i 2013. godine broj košnica se povećao s oko 500 na 1300, a pčelarski rojevi se nagrađuju. Pčelari su povezani u Udrugu pčelara koja broji oko 70 članova, a financijski su podržani od općine Tomislavgrad (SK, 2014).

Ribarstvo - Značajno mjesto u okviru primarne poljoprivredne proizvodnje na području općine Tomislavgrad zauzima proizvodnja konzumne ribe. Ovom djelatnošću bave se 4 proizvođača s površinom instaliranih kapaciteta - ribnjaka od cca 300 m² i proizvodnjom riječne pastrmke. Proizvodnja je standardizirana, a proizvodi se uglavnom plasiraju na domaće tržište. Unatoč relativno razvijenoj primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji i značajnim kapacitetima za preradu i proizvodnju hrane, još uvijek postoji značajan prostor za organiziran i sustavan pristup većih investitora tim sektorima, kao i prirodni resursi i blizina relativno dostupnih velikih tržišta (SK, 2014).

3.3. Turistički potencijali

Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (UNWTO), turizam uključuje putovanja i aktivnosti izvan uobičajenog okruženja za odmor turista, poslovna putovanja i druge razloge koji nisu povezani s djelatnošću u razdoblju ne dužem od godinu dana, za što će dobiti bilo kakvu naknadu. Prema Marinović-Uzelac, turizam je jedan od prostornih fenomena, nastao razvojem sekundarne urbanizacije, odnosno povećanjem izgradnje sekundarnih rezidencija, te je utjecao na povećanje intenziteta korištenja prostora. Osim smještajnih kapaciteta, na promjene u prostornom planiranju utjecala su i područja na kojima su izgrađeni prateći sadržaji vezani uz razvoj turizma, poput pristaništa za brodove ili uređenih kupališta (Marinović-Uzelac, 2001).

Korištenje turističkog prostora dijeli se na dva osnovna oblika: ljetna mjesta i zimska mjesta. To znači da je korištenje prostora od strane posjetitelja sezonski ograničeno, što je jedna

od nepovoljnih karakteristika. U prostornom planiranju važno je obratiti pozornost na to u kojoj se mjeri prostor troši za razvoj turizma. Posebnost turizma kao gospodarske grane je da sirovine troši na licu mjesta, proizvodeći i konzumirajući na istom mjestu. Za potrebe razvoja turizma prostor mora biti privlačan i može ostati privlačan samo ako nije prenaseljen ili uništen izgradnjom, odnosno da prevelika koncentracija turista ne utječe destruktivno na promjene u prostoru. Pojava masovnog turizma i individualiziranog prijevoza povezanog s novim vrstama turizma dovodi do daljnjeg korištenja zemljišta u turističkim područjima (Marinović-Uzelac, 2001).

Nekontrolirani ili neplanski razvoj turizma na nekom području može dovesti do nestanka atraktivnih prostornih značajki koje privlače turiste. Stoga je od velike važnosti ostvariti dugoročni razvoj turističkog gospodarstva kako bi se razjasnile granice dopuštene nosivosti prostora. Turistički kapacitet je pokušaj kontrole razvoja turizma i ublažavanja mogućih negativnih učinaka snažnog turističkog razvoja. S obzirom na veliki broj kvalitativnih i kvantitativnih pokazatelja koji se koriste za određivanje nosivosti, važno je znati razviti jasne kriterije za odabir pokazatelja za neko područje. Karakteristike turističkog kapaciteta su da može odrediti smjer razvoja planskih ciljeva, prilagodljivost različitim prostorima, postaviti ograničenja razvoja i uvesti proces praćenja razvoja turizma (Mrđa i dr., 2014).

Prenamjenom poljoprivrednog zemljišta u građevine, odnosno bespravnom gradnjom na poljoprivrednom zemljištu, dolazi do uništavanja kulturnih krajolika koji su nastajali stotinama godina, pa tako preobraženi krajolici često gube privlačnost kao turistička odredišta. Vrlo je važno adekvatno prostorno planiranje i provedba uravnoteženih razvojnih mjera prema socio-ekonomskim potrebama stanovništva (Faričić, 2012).

Prirodne ljepote i turizam - kompleksni turistički megaprojekt kao budući razvoj općine Tomislavgrad pruža izvrsne mogućnosti za razvoj turizma. Postoje resursi za ruralni, vjerski, kulturni, zimski i ekstremni turizam kao i za biljnu medicinu, lov i ribolov. Jedni od glavnih turističkih potencijala općine Tomislavgrad su Buško i Blidinjsko jezero te rijeka Šujica. Proglašenjem Blidinja parkom prirode Tomislavgrad je dobio vrijedan turistički potencijal koja se mora iskoristiti za gospodarski razvoj, jer kao što znamo turizam je jedna od najperspektivnijih gospodarskih grana. Park prirode se dijelom nalazi u općini Tomislavgrad. Rijeka Šujica duga je 48 km i jedna je od najljepših rijeka u Bosni i Hercegovini (ISROT, 2017). Tomislavgrad je regija bogate prirodne i kulturne baštine. Od atraktivnih planina za planinarenje i rekreaciju, do Parka prirode Blidinje i pratećih sadržaja i raznih špilja gdje se može razviti speleološki turizam, mogućnosti za razvoj turističkog sektora su brojne (Tadić, 2016).

3.3.1. Buško jezero

Buško jezero nalazi se na području općina Livno i Tomislavgrad. Većinski dio jezera, 2/3 pripada općini Tomislavgrad koja svake godine dobiva značajna financijska sredstva od HEP-a. Ta financijska sredstva bitna su za proračun općine. Buško jezero bogato je ribljim fondom, no zadnjih godina se u ljetnom periodu drastično ispušta voda zbog sanacije ponora koji propuštaju vodu, a nalaze se u podnožju Kamešnice, na livanjskoj strani jezera. Ova ispuštanja vode utječu na floru i faunu jezera i prostora oko njega. Buško jezero poznato je kao oaza mira. Svake godine jezero posjećuju brojni ribolovci iz cijele Bosne i Hercegovine, što nam ukazuje na činjenicu da su uvjeti za sportski ribolov, kampiranje i boravak u prirodi vrlo razvijeni. Osim ribolova na jezeru se mogu razviti i drugi sportovi, kao što su kajak i jedrličarstvo. Također, postoji mogućnost razvoja kupališnog turizma koji je već prisutan na plaži Marinovac koja je posjećena tijekom ljetne sezone pretežito od lokalnog stanovništva, ali nerijetko se nađu i turisti iz udaljenijih mjesta.

Potencijali su Buškoga jezera višedimenzionalni. Jezero se može koristiti za plivanje, sport, rekreaciju i jedrenje. Osim jezera, njegova snaga leži u dobro očuvanom prirodnom i netaknutom okolišu i resursima poput krševitih, živopisnih i fascinantnih krajolika. Područje Buškog jezera karakterizira raznolikost flore i faune, među kojima se mora istaknuti raznolikost ljekovitog bilja i ptica, što je također komparativna prednost koja može poslužiti razvoju raznih posebnih oblika turizma. Gastronomski i sportski izričaji (Međunarodni plivački maraton, Fišijada Grabovica) održavaju se na području Buškog jezera, što također treba istaknuti kao prednost za razvoj posebnih oblika turizma. Baza za turističke resurse na području jezera je Karmel sv. Ilije u kojoj je bogata zbirka narodnih nošnji iz cijele Bosne i Hercegovine (ITOSUM, 2013).

Gledamo li prednosti u području ljudskih potencijala, onda naravno treba istaknuti marljivo i gostoljubivo stanovništvo te interes privatnih poduzetnika za razvoj turizma. Obje ove prednosti važne su i neophodne za razvoj turističkih destinacija, a njihovo postojanje zasigurno će ubrzati proces razvoja turizma na području Buškog jezera (ITOSUM, 2013).

Infrastrukturne prednosti regije Buškog jezera ogledaju se uglavnom u dobrom prometnom položaju i povoljnim klimatskim uvjetima, koji se posebno očituju u prijelazu iz mediteranske klime u kontinentalnu. Prednosti prometnog položaja su blizina Republike Hrvatske, blizina jadranske obale, kao i grada Splita i zračne luke Split u Kaštel Lukšiću, koja se nalazi 55 kilometara udaljenosti od Buškog jezera. Infrastrukturna prednost Buškog jezera je ta što je ovo danas nerazvijeno turističko područje (ITOSUM, 2013).

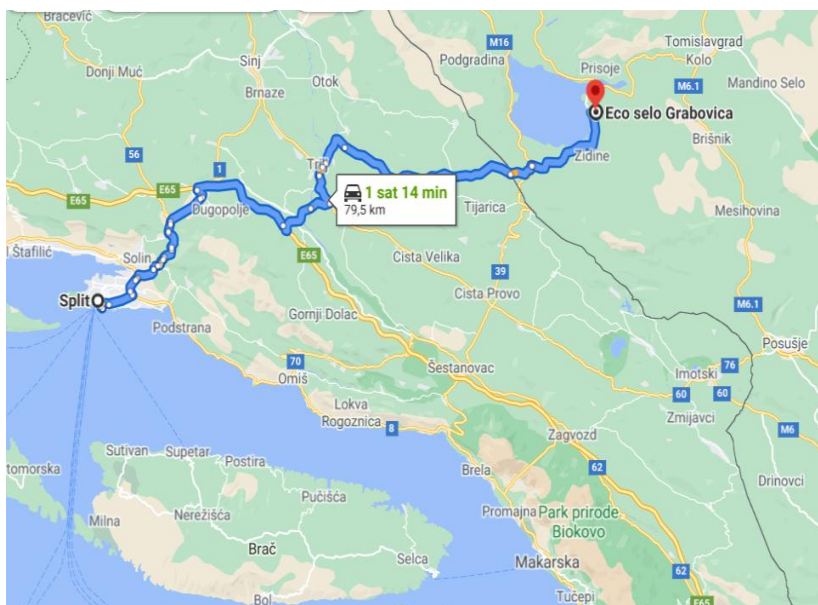
Sl. 8. Veslanje kajacima na Buškom jezeru
Izvor: Autor, 2021.

Kada je riječ o upravljanju i marketinškim aktivnostima na području Buškog jezera, prednost je naravno i spremnost lokalnih vlasti da pomognu u razvoju turističke industrije, kao i pomoć redovnika koji se nalaze u Karmelu sv. Ilije uz obalu jezera. Okruženje Buškog jezera (Tomislavgrad i Livno) je bogato kulturno-povijesnom baštinom (stećci i spomenici), nematerijalnom baštinom (legende, folklor, nošnje) i kvalitetnom kuhinjom, a najpoznatiji je Livanjski sir (ITOSUM, 2013).

Franjevački samostan Gorica (uključujući muzej i galerije) u Livnu te Franjevački samostan i muzej Tomislavgrad dva su vrlo vrijedna kompleksa, iako se nalaze na širem području Buškog jezera, svakako obogaćuju turističku ponudu Buškog jezera (ITOSUM, 2013).

3.3.2. Eco selo Grabovica kao primjer razvitka ruralne turističke destinacije

Eco-selo Grabovica se nalazi na površini od tri hektara uz Buško jezero u mjestu Grabovica. Trenutno se u sklopu kompleksa nalaze restoran, svadbeni salon, seoska kuća, mini zoološki vrt, bazen i konjušarnica. Kroz cijelo selo protječe mali potok, počevši od restorana s ribnjakom ljeti, do velikog bazena u izgradnji gdje će biti izgrađeno dvostruko dno. Donji dio će biti stanište za ribe, a gornji dio će služiti kao bazen. U sredini bazena je velika fontana (Šarić, 2017).

Sl. 9. Udaljenost Eco selo Grabovica - Split
Izvor: (Google maps, 2021)

Restoran Eco selo Grabovica ima oko 200 sjedećih mjesta i zapošljava 10-50 ljudi, ovisno o sezoni i posjećenosti restorana. Uz restoran je velika sala za vjenčanja kapaciteta više od 500 sjedećih mjesta. Ispod svadbenog salona je kamena špilja s novopodignutim jaslicama kao prikaz Isusova rodnog mjesta. Pokraj špilje je veliki šah u prirodnoj veličini koji se može igrati s velikim figurama ili ljudima. Uz šah, tu je i dječja igraonica s toboganima i ostalim aktivnostima primjerenim djeci (Šarić, 2017).

U selu se nalazi i mini zoološki vrt s raznim životinjama: paunovi, kokoši, fazani, vijetnamske svinje, jeleni, srne i još nekoliko drugih. Ipak, najveću pažnju posjetitelja privlači oko 20 konja različitih pasmina smještenih u stajama uz jahaonicu. U naselju djeluje Sportsko-rekreacijski klub "Buško jezero" koji organizira školu jahanja u konjičkom klubu pod vodstvom stručnih trenera ovlaštenih od strane Konjičko-športskog saveza. Također se nalazi nekoliko sportskih terena za odbojku, rukomet, tenis, nogomet i ostale sportove. Uz apartmane za smještaj, staze za šetanje, veliki parking tu je i Villa Grabovica sazidana od bijelog hercegovačkog kamena (Šarić, 2017).

Uz tri hektara zemljišta na kojem se nalazi Eco selo Grabovica, otkupljeno je još četiri hektara zemljišta uz jezero te se gradi hotel za zdravstveni turizam. Cilj je privući strane goste po niskim cijenama, a ne nižoj kvaliteti. Ovdje će gosti imati mogućnost za odmor i rekreaciju, ali i zdravstvenu zaštitu i dodatne usluge (Šarić, 2017).

Trenutno su u izgradnji suvenirnica i "Ćurkovića mlin" gdje će gosti moći sami napraviti brašno. Plan je i izgraditi dom za stare i nemoćne. Okruženje Eco sela Grabovice je vrlo

povoljno u neku ruku, posebno zbog nedostatka konkurencije na ovom području. Međutim, nedostatak za turistički razvoj ovog područja je demografska i ekonomska situacija Bosne i Hercegovine. Cijene su sličnije hrvatskom tržištu nego bosanskohercegovačkom, zbog čega nedostaje domicilnih turista. Makro okruženje puno je bolje zbog blizine većih turističkih odredišta i prometnica (Šarić, 2017).

Kao što je spomenuto, položaj u blizini Sarajevske i Splitske regije veliki je plus. No, zbog nerazvijenosti turizma u Bosni i Hercegovini, Eko selo Grabovica i njegovi stručnjaci osuđeni su na muku u pronalaženju turista i gostiju. Olakotna okolnost u ovom slučaju je to što ne zahtijevaju puno truda zbog ljepote netaknute prirode i blizine većih turističkih središta (Šarić, 2017).

3.3.3. Park prirode Blidinje

Park prirode Blidinje administrativno se nalazi u tri županije i pet općina: Zapadnohercegovačkoj (Posušje), Hercegovačko-neretvanskoj (Prozor-Rama, Jablanica i Mostar) i Hercegbosanskoj županiji (Tomislavgrad). Područje je zakonski zaštićeno kao park prirode 1995. godine, a prostire se na površini od 358 četvornih kilometara. U granicama Parka prirode Blidinje dominira Blidinjsko jezero po kojem je Park prirode i dobio ime. Jezero je zaštićeno kao geomorfološki spomenik prirode, a okruženo je planinama Čvrsnica i Vran (FMOIT, 2011).

Blidinjsko jezero nalazi se na oko 1180 metara nadmorske visine. Čvrsnica je planina sa trećim najvišim vrhom u Bosni i Hercegovini. Na jezeru Blidinje nalazi se granica dviju općina, Tomislavgrada koji se nalazi u sklopu Hercegbosanske županije i Posušja, koji pripada Zapadnohercegovačkoj županiji. Razina jezera varira tijekom cijele godine, najviša je u jesen zbog padalina, ali i u proljeće zbog otapanja snijega. Zimi je jezero atrakcija za brojne prolaznike zbog toga što bude zaleđeno, pa prolaznici iskorištavaju priliku za šetnju po ledu, iako je to vrlo opasno zbog mogućnosti pukotina (Tadić, 2016).

U podnožju planine Čvrsnice i Vrana nalazi se motel "Hajdučke vrleti". Prava visinska oaza, koja gostima omogućuje da udahnu planinski zrak i atmosferu. Nedaleko je od groba Dive Grabovčeve i skijališta Risovac. Nalazi se na povoljnom prometnom položaju jer je ovdje gotovo završena županijska cesta za Jablanicu, a povezuje i cestu od Posušja do Jablanice preko Blidinja. Ukratko, ovaj je ugostiteljski objekt doživio ogroman procvat u posljednjih nekoliko godina, počevši od izgradnje ceste. Svojim izvornim drvenim rustikalnim izgledom služi tradicionalna jela ovih krajeva. Među stalnim gostima su i Dalmatinci i Dubrovčani. Ovo mjesto

je vrlo popularno zbog prekrasnih prirodnih parkova i skijališta okruženih selima. Situacija u regiji je slična onoj u Kupresu. Naime, zbog povoljnih cijena zemljišta, Hercegovci i Dalmatinci su kupili zemljište i izgradili prilično veliko naselje, u kojem zimi uživaju u skijanju sa svojim obiteljima, ali ne samo zimi, prostor Parka prirode Blidinje je tako privlačan da se mogu provesti i drugi mjeseci u prirodi (Tadić, 2016).

Park je također poznat po brojnim endemskim vrstama koje se nalaze na tom području. Najpoznatije endemične biljke ovog područja su: tilovina, plava lasinja, runolist planinski, runolist dinarski, žuti encijan i najpoznatija munika. Planine su bogate šumskim resursima od kojih se ističu šume crnog bora, smreke, jele i tise, dok klekovina raste na višim nadmorskim visinama (Tadić 2016).

Planina Čvrstica je visoka planina i izazov za sve turiste koji se odvažavaju popeti na nju jer nudi jedinstven doživljaj. Na samom vrhu Pločno (2228 m) nalazi se vojna baza. Kompleks Masna Luka nalazi se u podnožju planine Čvrstice. Mjesto je danas poznato kao izletišta za druženje s prijateljima i obitelji. Valja napomenuti da se kompleks gradi dugi niz godina. Najprije je izgrađena crkva i uloženo je mnogo novca u opremanje prostora oko crkve, ali i stanova i mjesta za spavanje. Smatra se oazom i mjestom mira za svećenike i njihovu duhovnu obnovu (Tadić, 2016).

Na prostoru Kedžare nalazi se spomen obilježje Divi Grabovčevoj. Divina je priča nadaleko poznata, ne samo u ovome kraju nego i šire. Naime, za vrijeme turske vladavine na ovim područjima, ljudi su iz južnog dijela Hercegovine izlazili na ove prostore u ispašu, odnosno ovaj prostor je bio u funkciji transhumatnog stočarstva. Među njima je bila i mlada Diva Grabovčeva iz Rame. Nju je zamijetio Tahir- beg Kopčić s Kupresa koji ju je htio za svoju ženu. Diva ga je, uz suglasnost svoje obitelji odbila, jer nije htjela prijeći na drugu vjeru. Beg je pokušavao na različite načine, slao je svoje izaslanike da je isprose umjesto njega, ali bez uspjeha. Konačno, po treći put on dolazi sam, te nakon novog Divinog odbijanja, napao ju je i ubio nožem. Diva je pokopana na Vran planini gdje joj je grob. Na njezin grob dolaze ljudi iz svih krajeva, a u srpnju se slavi misa na njenom grobu. Nažalost, postoji i negativna strana ove priče, a to je da posjetitelji ostavljaju neke dragocjenosti na Divinome grobu zbog čega je mjesto nekoliko puta opljačkano. U sklopu motela Hajdučke vrleti koji se nalazi u neposrednoj blizini održavaju se poznate manifestacije (Tadić, 2016).

3.3.4. Kulturni turizam

Koncept kulturnog turizma prvenstveno se odnosi na putovanja koja uključuju pristup kulturnim resursima, bez obzira na početnu motivaciju, te kroz kretanje ljudi izvan uobičajenog

mjesta stanovanja. Svrha takvog putovanja temelji se na specifičnom interesu, odnosno participaciji u kulturi. Želju za novim iskustvima prirode, kao što su otkrivanje vrijednosti i privlačnosti spomenika i mjesta, kao i tradicionalnih društava, plesova, pjesama i priča prenošenih s generacije na generaciju podrazumijeva kulturni turizam. (Tadić, 2016).

Jedna od kulturnih atrakcija Tomislavgrada nedvojbeno je i novootvoreni Franjevački muzej "Fra Jozo Križić". Fra Jozo Križić, franjevac koji je dugi niz godina skupljao u duvanjskom kraju, preminuo je prije 20-ak godina, ali njegova zbirka čeka stručno zbrinjavanje. Također se čeka konačan dogovor kako urediti prostor i postaviti eksponate. Godine 2012. na području Tomislavgrada otkrivene su kosti praslona koje pokazuju tragove života prije šest milijuna godina (Pranjić, 2014).

Valja napomenuti da se u ovom muzeju nalaze: sakralna zbirka, etnografska zbirka i afrička zbirka. Sakralna zbirka samostana sv. Ćirila i Metoda predstavlja riznicu iznimno vrijednih predmeta koji su stoljećima korišteni u službi. Datiraju iz 18. i 19. stoljeća. Kaleži, križevi i moćnici se ističu svojom jedinstvenom ljepotom. Sva ta "blaga" u Franjevačkom muzeju odišu ljepotom i neviđenom vještinom majstora zlatara koji su ih izradili. Stoga je sav pribor izrađen od zlata i srebra, a izrađen je tehnikama kao što su lijevanje, iskucavanje, filigranje i dljeta. Posebnu vrijednost predmetima daju podaci o godini proizvodnje i mjestu nastanka ili uporabe, koji se ugraviraju na stražnjoj ili donjoj strani predmeta zajedno s žigom radionice. Najstariji predmet je kalež izrađen 1730. godine (Pranjić, 2014).

Etnografska zbirka sadrži narodne nošnje koje su vjerno skupljali Jozo Križić i drugi franjevci koji su mu pomogli u prikupljanju. Etnografske zbirke obuhvaćaju: kućni tekstil - tkanine, vezene i pletene predmete, pribor i potrepštine za kućanstvo i rukotvorine, namještaj i mnoge druge predmete kao i uzorke narodne umjetnosti i nakita. Tekstil u zbirci izrađen je od konoplje i tekstilnog bilja lana ili vune, dok su pamučne pređe u upotrebu ušle u drugoj polovici 19. stoljeća, u početku kao ukras za odjeću, a kasnije samo za izradu platna. Za proizvodnju vlakana koriste se tekstilna pomoćna sredstva: podupirači, stupa, trilica, grebeni i gargule, preslice i vretena, kolovrati i dvokolice, šerk i mosur, rašak i vitlić, snovača. Domaće platno zahtijeva puno truda i napornog rada. Danas je zanat toliko rijedak da su jedini ljudi koji proizvode vunu i pletenje stari ljudi, pa će uskoro ovi zanati otići u povijest. Najčešći proizvodi su: košulje, ručnici, plahte i drugi tekstil. Najpoznatije vunene pređe su šudari (marame), haljine, jastuci i ćilimi (Pranjić, 2014). Muzej prikazuje neke od izvornih i autohtonih nošnji s ovih područja. Odjeća u ovom kraju je dinarskog tipa odjeće.

U muzeju se čuva i ukrasni nakit koji je izradio zlatarski majstor u susjednom Livnu. Izrađeni predmeti su: pektoral, lančani privjesci, naušnice, narukvice, prstenje i igle za šešir.

(Pranjić, 2014) U muzeju se nalaze i afričke zbirke. Koliko god čudno zvučalo, dio zbirke je iz regije Republike Kongo, gdje duvanjski misionari godinama propovijedaju i uče o njihovoj kulturi, te su prikupljali predmete za kolekciju. Fra Ante Kutleša proveo je 42 godine u Republici Kongo. Predmeti izloženi u muzeju podijeljeni su u sedam skupina, a to su: fetiši, glazba i glazbala, misionarski rad, bjelokost i malahit, oružje, oruđe, i predmeti za lov i ribolov. Ove kolekcije uključuju predmete koji se koriste u svakodnevnom životu i predmete koji predstavljaju statusne simbole u ceremonijama. Predmeti su skupljeni u proteklih 40-ak godina i predstavljaju novije razdoblje. Upravo zbog misionara i njihovih misija, rezultat svega je da je više od 50 % stanovništva Republike Kongo danas katoličke vjeroispovijesti (Pranjić, 2014).

Etnografska zbirka nastala je u drugoj polovici 20. stoljeća. Predmeti su se skupljali na području Tomislavgrada i mogu se podijeliti u različite etnološke zbirke kao što su tradicionalno gospodarstvo, obrti, tradicijski namještaj, narodne nošnje, tekstilne rukotvorine, glazbala i osobni predmeti. Najviše ih je prikupio fra Jozo Križić, koji ih je primio na dar od vjernika iz regije. Ova izložba prikazuje ručno rezbareni tradicionalni seoski namještaj nemjerljive vrijednosti. To je tako jer sada nitko nema vremena niti potrebnog znanja i vještina za izradu takvih rukotvorina. Danas za izradu takvih predmeta treba previše vremena i novca. Tu su i predmeti za pretovar i transport robe, kao i za skladištenje i preradu mlijeka itd. (Pranjić, 2014).

3.3.5. Ostali turistički potencijali

3.3.5.1. Geomorfološki fenomeni

Klasični obilazak špilja nemoguć je na području općine Tomislavgrad budući da nema špilja uređenih za turizam. U Dahni, Listvači i Velikoj Bukovičkoj špilji postoji mogućnost razvoja avanturističkog speleološkog turizma. S preko kilometar kanala, obiljem siga i paleontološkim nalazima, Dahna je posebno zanimljiva za ovaj oblik turizma. Špilja Listvača je dugačka i bogata sigama. Velika Bukovička špilja više je zanimljivija svojom poviješću nego svojom dužinom, uskim kanalima i brojnim bjelinama. Dahna i Listvača bi se mogle urediti za speleološki turizam. Mala Bukovička špilja duga je preko 600 metara, međutim, zbog uskog kanala dugog samo 15 metara, dno i strop gotovo se spajaju, a zbog povremenog plavljenja može se koristiti samo za rekreacijski oblik špiljskog turizma. Špilja Rogoševac može se koristiti samo za rekreacijske oblike speleološkog turizma, jer se u špilju može pristupiti samo

svladavanjem okomite dubine od 40 metara na južnom ulazu u Mali Samograd, potonulu vrtaču. Špilja je jako vlažna i pod velikom padinom, ali je bogata sigama (Madunić, 2020).

Na ovom području turistima su privlačne urušene vrtače. Postoji potencijal za edukativne oblike posjećivanja ovih reljefa. Osim edukativnih oblika, mogu se organizirati pustolovne ture koje osim posjeta uključuju i spuštanje na dno pojedinih reljefnih oblika. Najpoznatije urušne vrtače nalaze se na visoravni Grabovice, a to su: Surdup, Arnautovac i Mali Samograd, Veliki Samograd, Roška peć i Mosor. Surdup je velika vrtača. Dugačak je 420 metara, širok 200 metara i dubok 100 metara. U dnu je uvala sa stablima visokim i do 20 metara i raznim biljkama i životinjama. Članovi lovačkog društva uspostavili su hranilište za divlje svinje na dnu, tako da je mjesto opasno za silazak zbog mogućnosti napada divljači. Arnautovac i Mali Samograd značajne su geomorfološke cjeline zbog svoje veličine i izraženih hridi. Arnautovac je dugačak oko 420 metara i širok 170 metara, a na sjeverozapadu je Mali Samograd koji je dug 70 metara i širok 40 metara. Pristup je moguć bez užadi i opreme za spuštanje. U špilji se nalaze špiljski splavi, stalagmiti i zidovi do pet metara. Veliki Samograd udaljen je oko 700 metara južno od Malog Samograda. Na kraškoj visoravni nalazi se ogromna jama, duga 180 metara, široka 100 metara i duboka 40 do 70 metara. Okružen je strmim liticama i može se spustiti uz pomoć užadi i profesionalne opreme za spuštanje. Ovo područje je bogato prirodnim resursima i vrijedno je posjetiti, svakako za one koji se zanimaju za speleologiju (Tadić, 2016).

3.3.5.2. Borova glava

Na području Borove glave, prijevoja između Livna i Šujice, na M-15 prolaznici često susretnu krda divljih konja. Divlji konji, jedno od rijetkih divljih krda u Europi, turistički su fenomena Livna, ali i cijele Hercegbosanske županije Obitavaju na visoravni Kruzi podno planine Cincar. Svakako možemo reći da postoji turistički potencijal za razgledavanje ovih prostora i krda divljih konja. Gotovo se svi prolaznici zaustave i promatraju ove životinje te se slikaju s njima. No, postoji i negativna strana, a to je da uglavnom tijekom zimskih mjeseci kada se sol posipa na ceste, a konje privlači sol, često se dogode prometne nesreće. Vlasti bi trebale poduzeti puno toga kako bi zaštitili ovaj fenomen.

3.3.5.3. Staza Gospi Sinjskoj

Staza Gospi Sinjskoj je prekogranični projekt između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Suradnja za ovaj projekt je između općina Sinj, Solin, Prozor - Rama, Livno,

Tomislavgrad i HGSS Split. Ovi akteri potpisali su ugovor o suradnji 2013. godine. Uz navedene sudionike, u organizaciji i provedbi projekta pomogli su Turistička zajednica Sinj, Franjevački samostan Gospe Sinjske, Franjevački samostan Rama-Šćit, Turistička zajednica Hercegbosanske županije i Planinarska udruga Kamešnica Livno. Ukupna vrijednost projekta je više od 4 milijuna kuna. Oko 55% iznosa otpada na aktivnosti partnera u Republici Hrvatskoj, a još 45% otpada na aktivnosti partnera u Bosni i Hercegovini. Više od 80% projekta financira EU, a još 20% preuzimaju sudionici projekta (Staza Gospi Sinjskoj, 2022). Glavni cilj projekta Staza Gospi Sinjskoj je unapređenje zajedničke turističke ponude temeljene na zajedničkom kulturnom identitetu pograničnih područja Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, čime će se povećati konkurentnost domaćeg turizma.

Neki od glavnih ciljeva projekta su:

- Razvoj male infrastrukture uz rutu Staze Gospe Sinjske radi povećanja atraktivnosti prekogranične regije Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao turističkih destinacija
- Razvoj i rekonstrukcija potrebne infrastrukture za stazu u sklopu izgradnje i montaže
- Unaprijediti znanja/vještine pružatelja turističkih usluga i civilnog sektora u prekograničnim područjima Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine kako bi se olakšala i osigurala kvalitetna usluga turistima
- Podići razinu svijesti među građanima i turistima o ponudama, uslugama i atrakcijama na stazi Gospe od Sinja (Staza Gospi Sinjskoj, 2022)

Na kraju treba istaknuti da je glavni cilj ove suradnje i provedbe ovog projekta unapređenje odnosa između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, jer će ta suradnja regiju učiniti atraktivnijom destinacijom. Ideja projekta seže u povijest, ali ukratko, priča je ovakva; Dolaskom Osmanlija na područje Rame lokalno stanovništvo se osjećalo ugroženo, kako za vlastiti život tako i za bogatstvo u selu. Slika Bogorodice je bila nešto najdragocjenije, pa su ju svećenici odlučili odnijeti sliku na sigurno mjesto. Postrojili su se i polako krenuli prema Sinju. Nakon dolaska u Sinj, sliku su stavili u sadašnju crkvu, gdje se danas prisjećaju svećenika i ljudi koji su hodali. Slika, na platnu dužine 58 cm i širine 44 cm, prikazuje samo gornji dio tijela Majke Božje. Slika je dobro očuvana, ali je zbog pakiranja tokom premještanja iz Rame u Sinj pretrpjela nekoliko lomova. Putovi se mogu otvoriti u više smjerova. Početna staza vodi od Rame preko graničnih prijelaza Tomislavgrad i Kamensko do Trilja, do Otoka i na kraju do Sinja. No, moguće je krenuti i iz Splita, odnosno Splita, Solina, Klisa, Dugopolja, Dicma i Sinja. Hodočašće se većinom odvija u kolovozu. Udaljenost od Šćita do Sinja je cca 112 km (Staza Gospi Sinjskoj, 2022).

Tijekom provedbe projekta planira se uključiti lokalno stanovništvo otvaranjem odgovarajućih ugostiteljskih objekata uz cestu prema Sinju za pružanje usluga hodočasnicima kako bi bili osigurani na svaki način. Staza je iz godine u godinu sve popularnija, čemu podupire sve više hodočasnička koji se odlučuju pridružiti ovom hodočašću kako bi stekli i doživjeli jedinstveno iskustvo (Tadić, 2016).

3.3.6. Turistički kapaciteti

U općini Tomislavgrad nalazi se jedan hotel, pet motela, 133 sobe i 238 ležaja. Unatoč prirodnom potencijalu, pravi razvoj turizma u gradu Tomislavgradu može se očekivati kada se na temelju postojećih resursa definira složeni turistički proizvod. Mogućnosti za isplativa ulaganja u takve projekte su očite. Općina Tomislavgrad spremna je podržati investitore u definiranju kompleksnih turističkih proizvoda koji ovise o prirodnim resursima, kao što su: Buško jezero, Park prirode Blidinje i rijeka Šujica. Za duvnjake kažu da su pravi domaćini, ali kada je riječ o turizmu, evidentan je nedostatak turističkog upravljačkog duha. (ISROT, 2017).

Unatoč izgradnji ugostiteljskih i turističkih objekata, turistička djelatnost nije značajno napredovala. Najveći problem privlačenja turista u Tomislavgrad je nedostatak turističkih agencija te atraktivne i pregledne turističke ponude. Stoga se ne može reći da općina ima utjecaj na turiste koji su ciljna skupina. Turistički dolasci su uglavnom slučajna posjeta, odnosno zaustavljanja u putovanju. Postojeći prirodni resursi, zdrava hrana i čist okoliš nedovoljno su iskorišteni u turističkim proizvodima, posebice u ruralnim područjima općine Tomislavgrad. Planiranje i provedba turističkog projekta koji privlači značajna ulaganja i renomirane investitore rješenje je za razvoj turizma i način za jačanje turističke promocije i poboljšanje kvalitete turističkih proizvoda.

3.4. Šumarstvo

Iako je za vrijeme Otomanske vladavine postojao formalni organizirani oblik upravljanja šumama kroz posebni šumarski inspektorat, prvo sustavno planiranje i razvoj ove oblasti na području općine Tomislavgrad počelo je dolaskom Austro-Ugarske vlasti. To je vidljivo iz dokumenata Karst memorandum (1890.) i Županjački elaborat (1891.). Ovi dokumenti uzimaju u obzir sve prirodne i sociološke specifičnosti tadašnjeg Kotara Županjac prilikom planiranja dugoročnog razvoja šumarstva. Temeljni stručni cilj postavljen u ovim radovima očuvanje je područja krša kao izuzetno osjetljivog ekosustava. Taj će cilj ostati temelj za gospodarenje

šumama kroz 20.stoljeće, a posebno je aktualan danas kad je održivo gospodarenje šumama i šumskim zemljištem osnovni postulat struke (ISROT, 2017).

Trenutno je Šumarija Tomislavgrad organizacijska jedinica u sklopu Šumskog Gospodarskog Društva Hercegbosanske šume d.o.o. Kupres. Ovo područje prema Braun – Blanquet-u pripada eurosibirsko-sjevernoameričkoj regiji i ilirskoj provinciji i na granici je sa sredozemnom regijom. Najvećim dijelom nalazi se u submediteranskom području hrasta medunca i običnog graba. Dominantnu vegetaciju u submediteranskom planinskom području čine šume bukve i jele i samo u uvalama na visokim nadmorskim visinama sa smrekom, zatim šume običnog i crnog bora te sekundarne šume bukve. Najviši planinski vrhovi prekriveni su šumama bora krivulja, a ispod njih, u subalpskom pojasu javljaju se šume subalpske bukve. Na toplijim se položajima mjestimično javljaju šume hrasta cera. Velike pašnjačke površine na visinama iznad cca 1300 metara nadmorske visine se nalaze u pojasu potencijalnih šuma bukve i jele (ISROT, 2017).

Prostor kojim Šumarija gospodari nalazi se unutar administrativnih granica općine Tomislavgrad i podijeljen je na sedam gospodarskih jedinica: Ljubuša, Vran planina, Lib – Gvozd, Zavelim-Kamešnica, Grabovica-Midena, Tušnica-Kologaj i Šujica. Od 28. veljače 2014. godine cjelokupan rad Društva pa tako i Šumarije definiran je Zakonom o šumama Hercegbosanske županije. Ukupna površina kojom gospodari Šumarija uključujući šume i šumska tla posebne namjene te minirane površine iznosi 55830,8 ha (ISROT, 2017).

Osnovni razlog povećanja obujma sječa u odnosu na prethodno promatrano razdoblje otvaranje je tržišta za borove sortimente u posljednjih nekoliko godina, ali i deminiranje miniranih površina mješovitih šuma bukve i jele u gospodarskoj jedinici Šujica. Šumarija svake godine ulaže sredstva u otvaranje šuma primarnim (kamionski putovi) i sekundarnim (traktorske vlake) prometnicama. Rezultat su toga u potpunosti otvorene mješovite šume bukve i jele i znatno otvorenije šume crnog i običnog bora. Zadnjih godina ulažu se sredstva u otvaranje i djelomičnu konverziju izdanačkih šuma bukve, najviše u gospodarskoj jedinici Vran planina (ISROT, 2017).

Zbog negativnih iskustava iz 2012. godine s velikim prostornim požarima, pristupilo se izgradnji niza protupožarnih prometnica u najkritičnijim područjima Ljubuše i Grabovice. Pritom je primijenjena inovativna tehnologija frezanja kamene podloge kako bi se smanjili troškovi, a izgradio veći broj kilometara trase. Konačni je rezultat otvorenost navedenih prostora osnovnom infrastrukturom i znatno lakši pristup u slučaju požara. Pored temeljne uloge, infrastruktura koju je šumarija izgradila ima i mnogo širi značaj za lokalnu zajednicu. Prometnice na Ljubuši i u Grabovici omogućuju pristup velikim pašnjačkim površinama kao i

pčelarima te površinama za uzgoj ljekovitog bilja. Ujedno otvaraju prostor koji je turistički atraktivan (planinarenje, biciklizam). Novoizgrađene su prometnice u šumi turistički zanimljive i njihova će važnost s vremenom biti sve veća (ISROT, 2017).

Uz sve pozitivno navedeno, nažalost postoji i niz negativnih okolnosti. Bespravne su sječe na prostoru gospodarske jedinice Šujica svakako najizraženija negativna pojava. Osnovni razlog takvoga stanja velike su ovlasti županijske Uprave za šumarstvo po pitanju zaštite šuma koje ova institucija u praksi ne može provesti zbog dijelom lošeg kadra, nedostatka financijskih i materijalnih sredstava te slabe potpore županijskog pravosuđa i nadležnog ministarstva. Zbog običajnog prava lokalnog stanovništva, izdanačke šume na prostoru Gvozda i Zavelima nisu gospodarski iskorištene koliko bi mogle biti. U slučaju bolje aktivacije istih Šumarija bi mogla znatno smanjiti dovoz ogrjeva iz Bosanskog Grahova (ISROT, 2017).

Važno je zaštititi vrijedne šumske komplekse i druge prirodne vrijednosti uz povećanje zaštićenih područja i očuvanje sveukupnog biodiverziteta i genetskog fonda. Sve ovo važno je raditi u kombinaciji s razvojem lovnih područja. (ISROT, 2017).

S obzirom na specifičnosti prostora općine u skoroj se budućnosti ne može očekivati nikakav ekonomski skok oslanjajući se isključivo na sječu šume, ali se pametnim gospodarenjem šume mogu pretvoriti u multidimenzionalni prostor s mnoštvom indirektnih koristi, što na kraju može imati i višestruko povoljan utjecaj na razvoj općine.

3.5. Energetski potencijali

Općina je Tomislavgrad skoro u potpunosti pokrivena elektroenergetskom mrežom te gotovo 100% stanovništva ima pristup elektroenergetskoj mreži (ISROT, 2017).

Svakako treba spomenuti planirani projekt izgradnje CHE Vrilo. Crpna hidroelektrana (CHE) Vrilo smještena je na prostoru općine Tomislavgrad i koristit će vodne potencijale sliva Cetine, točnije rijeke Šujice. Ova će elektrana elektroenergetskom sustavu osigurati novu dodatnu proizvodnju vršne energije. Istodobno će ova elektrana doprinijeti obrani od poplava i natapanju Duvanjskog polja za potrebe intenzivne poljoprivredne proizvodnje, što se može istaknuti kao pozitivno djelovanje na okoliš (JP „EHZHN“, 2011).

Energetsko postrojenje Vrilo koristit će pad od cca 155 metara od Duvanjskog polja do Buškoga jezera. Korištenje ovog potencijala predviđeno je crpnom, reverzibilnom, hidroelektranom koja, osim što će koristiti vode Duvanjskog polja odnosno rijeke Šuice, za vrijeme smanjenog dotoka u Duvanjskom polju te viška električne energije u sustavu, crpit će

se voda iz Buškog jezera u akumulacijski prostor na Duvanjskom polju, gornji bazen, kako bi je mogla koristiti u vrijeme kada energije u sustavu nedostaje (JP „EHZHN“, 2011).

Tab. 8. Preuzeta električna energija (MWh) za poslovnicu Elektro Tomislavgrad u razdoblju 2015.-2019.

Godina	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Preuzeta energija	52 277	52 029	54 335	54 546	55 810

Izvor: (FZS, 2015-2019)

Tab. 9. Maksimalna i minimalna vršna opterećenja (kW) za poslovnicu Elektro Tomislavgrad u razdoblju 2015.-2019. godine

Godina	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Max. opterećenje	11 236	11 340	11 525	11 183	10 901
Min. opterećenje	7 528	7 536	7 516	7 702	8 174

Izvor: (FZS, 2015-2019)

Iz priloženih tablica vidimo kako se količina električne energije koju preuzima poslovnica Elektro Tomislavgrad kreće oko brojke 52-55 tisuća MWh za period 2015.-2019. godine. Ako to usporedimo s očekivanom proizvodnjom električne energije na godišnjoj bazi koja se očekuje od VE Mesihovina, dolazimo do zaključka da samo VE Mesihovina nešto malo više od tri puta ispoljava potrebe za električnom energijom za cijelu općinu (1 MWh = 0,0010 GWh). Ovo je vrlo pozitivan budući trend za „samostalnu“ opskrbu električnom energijom pa vlasti trebaju razmišljati o iskorištavanju potencijala za proizvodnju električne energije dodatno. Kako je Tomislavgrad jedan od vjetrovitijih krajeva u Bosni i Hercegovini počeci iskorištavanja energije vjetra za opskrbljivanje električnom energijom upućuju na to da općina ide u dobrom smjeru.

Na području se općine Tomislavgrad nalaze dvije od tri vjetroelektrane u Bosni i Hercegovini što nam govori o tome o kakvom se zapravo vjetrovitom području radi. Vjetroelektrana Mesihovina pionir je iskorištavanja energije vjetra u Bosni i Hercegovini, a puštena je u rad u ožujku 2018. godine. Vjetroelektrana Jelovača druga je izgrađena VE u BiH i puštena je u pogon u siječnju 2019. godine.

VE Mesihovina u vlasništvu je JP Elektroprivrede Hrvatske zajednice Herceg -Bosne d.d. Mostar, a vjetropark s ukupno 22 vjetroatagregata, odnosno vjetrenjače jedinične snage 2,3 MW ima ukupnu snagu 50,6 MW. U prijenosnu mrežu uključena je po načelu „ulaz-izlaz“ na

postojeći 110 kV dalekovod između transformatorskih stanica Tomislavgrad i Posušje (Marinčić, 2014). 2019. godine vjetroelektrana je proizvela 166 GWh električne energije što daleko više puta premašuje energetske potrebe općine (Šišić, 2021).

Vjetroelektrana (VE) Mesihovina nalazi se u središnjem dijelu općine Tomislavgrad na obroncima platoa Midene. Za ovu investiciju u iznosu od 78 milijuna eura osigurana su financijska sredstva 23. veljače 2010., potpisanim Ugovorom o projektu i kreditu, te Ugovorom o financiranju projekta, između Njemačke razvojne banke KfW, Bosne i Hercegovine, Federacije BiH i Elektroprivrede Hrvatske zajednice Herceg Bosne (Marinčić, 2014).

Druga vjetroelektrana na području općine, kao i u cijeloj državi, VE Jelovača, u vlasništvu je tvrtke F.L. WIND d.o.o. Tomislavgrad koju je zapravo osnovala firma FEAL d.o.o. Široki Brijeg, a ujedno predstavlja i najskuplju privatnu investiciju u BiH u vrijednosti od 40 milijuna eura. Puštena je u pogon u siječnju 2019. godine i vjetropark ima ukupno 18 vjetrenjača jedinične snage od 2 MW, a ukupne snage od 36 MW. Kao i VE Mesihovina, ovaj je vjetropark uključen u prijenosnu mrežu po istom načelu, „ulaz-izlaz”, na dalekovod od 110 kV koji povezuje transformatorske stanice Tomislavgrada i Prozora. 2019. godine ova vjetroelektrana proizvela je ukupno 87,5 GWh električne energije (Šišić, 2021).

Dobivanje električne energije iz snage vjetra danas je jedan od najbrže rastućih obnovljivih izvora energije, dijelom zbog jačanja svijesti javnosti o očuvanju okoliša kako bi se smanjila emisija stakleničkih plinova povezanih s drugim konvencionalnim načinima proizvodnje energije. U Tomislavgradu se primjerice u prošlosti planiralo izgraditi termoelektranu u Kongori, na istočnom obodu Duvanjskog polja gdje su nađene veće zalihe lignita. No, kako je to bilo u bivšoj državi tijekom 80-ih godina, različite procjene stručnjaka i upitna testiranja dali su primaran glas i odobrenje za izgradnju termoelektrane u Gackom, u današnjoj Republici Srpskoj. Tako je Tomislavgrad možemo reći izbjegao devastaciju okoliša koja bi definitivno bila uzrokovana izgradnjom termoelektrane koja se i danas navodi u nekim idejnim projektima kao mogući izvor dodatnog dobivanja električne energije. Ako pogledamo situaciju i devastiran okoliš u Gackom danas, ovu bi ideju trebalo odbaciti jer bi čestice koje bi termoelektrana proizvodila sasvim sigurno zagadile šire područje, a ne samo Tomislavgrad. Treba promatrati aspekt kretanja vjetra na ovom području jer bi zračne mase nosile zagađeni zrak na puno duže relacije. Iskorištavanje energije vjetra je dobar pomak prema održivijem razvoju ovog prostora u smislu energetske opskrbe i proizvodnje.

3.6. Poduzetnički potencijali i obrt

Općina Tomislavgrad je u prijeratnom razdoblju imala razvijenu industriju koja je u svom kapacitetu zapošljavala tisuće radnika. Neuspješna privatizacija i drugi čimbenici uništili su industrijske objekte i opremu, pa je samo nekoliko istih nastavilo s radom nakon rata. Obnova industrijskih objekata zahtijeva velika ulaganja, zbog čega investitori nisu zainteresirani za ulaganje, pogotovo s obzirom na to da će uz rekonstrukciju i puštanje objekata tu biti i pitanje osvajanja tržišta.

Nedostatak interesa investitora za ulaganje u Tomislavgrad povezan je s administrativnim procedurama za pokretanje poslovanja, prisutnosti pojedinaca na tržištu, neorganiziranosti poduzetnika kroz granske udruge, nepravilnostima i nedosljednostima udruga poduzetnika i postojećom komunikacijom sustava privatnih poduzetnika. Privlačenje domaćih i stranih ulagača može se osigurati promicanjem prirodnih resursa i njihova potpunijeg korištenja, pojednostavljenjem upravnih postupaka izmjenama propisa koji uređuju poduzetništvo, organiziranjem i sudjelovanjem na komercijalnim tržištima, te eventualnim promicanjem poduzetništva.

3.7. Poslovne zone

Općina Tomislavgrad ima 2 poslovne zone a to su: Vučilov Brig koja se nalazi uz magistralni put M 6.1. Tomislavgrad - Posušje nedaleko od ponora rijeke Šujice, a prije naselja Kovači; i Mokronoge koja se nalazi uz magistralni put M15 Šujica - Kolo šest kilometara sjeverno od grada. Prva zona ima ukupno 24 građevinske parcele i površinu od 140 774 m², dok druga zona Mokronoge ima površinu od 78 410 m² i podijeljena je na 12 građevinskih parcela. Za obje poslovne zone planirane su izgradnje gospodarskih proizvodnih i uslužnih objekata (Poslovne zone FBiH, 2021).

3.7.1. Poslovna zona Vučilov brig

Poslovna zona Vučilov brig osnovana je 2002. godine kao poslovno proizvodna zona u mješovitom vlasništvu. Općina je Tomislavgrad te godine donijela Odluku o usvajanju plana parcelacije za poslovnu zonu (broj odluke o osnivanju 01-023-15/02). Kao što je već navedeno, poslovna zona ima 24 građevinske parcele od kojih je slobodno još samo nekoliko s obzirom na to da od ukupno 14 ha površine nije iskorišteno samo 2 ha danas. Cijena po m² za ovu poslovnu zonu iznosi 1 KM. Osigurani su: pristupne ceste, voda, električna energija, telefon i internet do zona koje se koriste, no, s druge strane ističe se problem kanalizacije koja nije

spojena s parcelama što je veliki nedostatak za ovu poslovnu zonu. 2021. godine privredni subjekti koji imaju svoje objekte u sklopu zone su: Intergradnja, Javno poduzeće „Elektroprivreda HZ HB“, Kamen Galir, Dankic-MM, Tabak Plast, Alfa-Plast, Agro-Brišnik te Duhovno humanitarna udruga „Kap ljubavi“ (Poslovne zone FBiH, 2021).

Sl. 10. Poslovna zona Vučilov Brig
Izvor: (Poslovne zone FBiH, 2021)

3.7.2. Poslovna zona Mokronoge

Poslovna zona Mokronoge osnovana je 2012. godine (broj odluke o osnivanju- 01-02-1270/12) s poslovno-proizvodnom usmjerenosti. Nalazi se u mješovitom vlasništvu i ima ukupno 7 hektara površine s cijenom od 1 KM po m². Ova poslovna zona nije upotrijebljena u deset godina svog postojanja, a ističe se nezainteresiranost investitora za izgradnju objekata u ovoj zoni koja je trenutno definirana samo na papiru, a nikakvu funkciju ne obavlja. Putevi do zone, priključak na vodovod, telefon, internet, električna energija i odlaganje čvrstog otpada osigurani su za prostor cijele zone. Uprava i administracija općine bi trebala nastojati privući investitore i poduzetnike u ovu zonu kako bi kulminiralo trenutno stanje (Poslovne zone FBiH, 2021).

3.8. SWOT analiza razvojnih potencijala općine Tomislavgrad

Cilj je provedbe SWOT analize, uvriježene i vrlo korisne metode za strateško planiranje, objektivno sagledavanje svih relevantnih prednosti i nedostataka u ovom slučaju razvojnih potencijala općine Tomislavgrad, ali i sagledavanje prilika i prijetnji iz okruženja koje mogu bitno utjecati na budući razvoj promatranog područja. SWOT analiza za razvojne potencijale općine Tomislavgrad napravljena je na temelju proučavanja relevantne literature i na temelju anketnog istraživanja.

Tab. 10. SWOT analiza razvojnih potencijala općine Tomislavgrad

SWOT analiza razvojnih potencijala	
Snage – Strengths S	Slabosti – Weaknesses W
● povoljan geoprometni položaj ● povoljni klimatski uvjeti ● bogato kulturno-povijesno i prirodno nasljeđe ● dobro očuvana priroda i nezagađen okoliš ● potencijal za razvoj stočarstva, voćarstva i ekoloških domaćih proizvoda ● poljoprivredne površine dobre bonitetne kvalitete tla u Duvanjskom polju ● tradicija bavljenja poljoprivredom ● neiskorištena radna snaga općine ● diverzitet i privlačnost ruralnog krajolika kao osnove za razvoj turizma ● bogatstvo vodnih resursa	● nedovoljna iskorištenost prirodnih resursa i drugih potencijala (poljoprivreda, turizam, poduzetništvo) ● nedostatak skladišnih kapaciteta za poljoprivredne proizvode ● niske plaće ● nepostojanje planskih dokumenata ● neuređene zemljišne knjige i katastri ● neučinkovitost upravljanja zemljištem, šumskim i vodnim resursima ● slaba povezanost udaljenijih krajeva s općinskim centrom putem javnog prijevoza ● izražena pitanja zbrinjavanja otpada ● odseljavanje mladih i educiranih ljudi ● nedovoljna strana ulaganja ● visoka nezaposlenost

Prilike – Opportunities O	Prijetnje – Threats T
● mogućnost razvoja turizma posebnih interesa ● razvoj ekološke poljoprivrede ● mogućnost korištenja EU fondova ● blizina autoceste u RH - poveznica s cijelom Europom ● mogućnost različitih vidova suradnje s brojnou dijasporom ● neiskorištene poslovne zone ● jačanje aktera na lokalnoj razini i MZ	● politička nestabilnost i nefunkcionalnost državnih institucija u BiH ● slabo poduzetničko okruženje ● slab interes i prisutnost stranih ulaganja ● spora prilagodba gospodarske strukture općine u uvjetima brzog tehnološkog napretka ● neispunjavanje uvjeta za ostvarivanje prava na pristup EU fondovima ● globalna ekonomska kriza

Izvor: izradio autor na temelju proučavanja literature i anketnog istraživanja

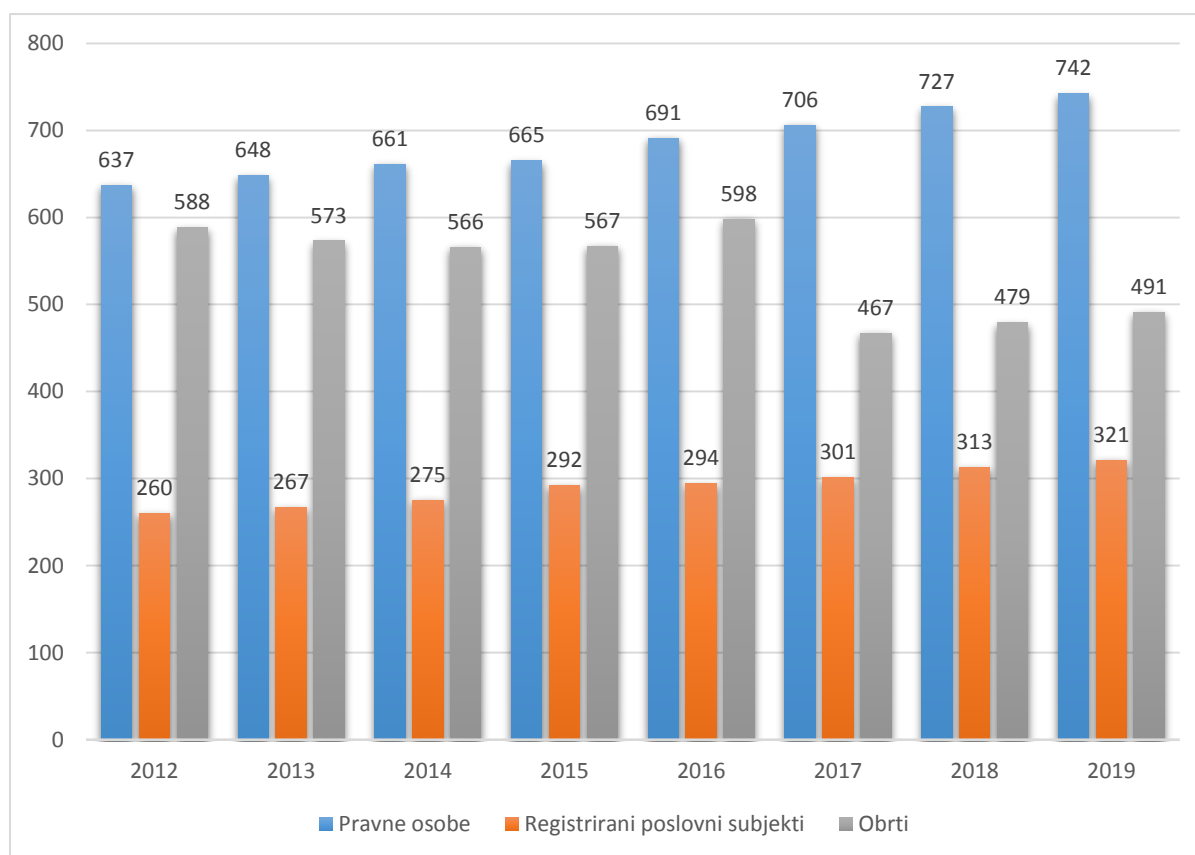
Tomislavgrad kao ruralna općina posjeduje određene značajke koje su slabije dostupne u većim urbanim središtima što se može istaknuti kao prednost. To su u prvom redu prirodne ljepote i čist i očuvan okoliš, niži troškovi obavljanja poslovnih aktivnosti, jače društvene veze i osjećaj sigurnosti. Federacija Bosne i Hercegovine ima velik udio ruralnih ili perifernih područja o čemu nam govori postotak ruralnog stanovništva koji iznosi 57,3% prema zadnjem popisu stanovništva iz 2013. godine (FZS, 2016). Zbog toga, ali i zbog složene političke situacije u Bosni i Hercegovini postoje ograničene varijacije između pitanja politike ulaganja u ruralna područja kao što je Tomislavgrad.

Kroz iskorištavanje snaga koje su istaknute u tab. 10. između ostalog treba se i podupirati diverzifikacija ruralnog gospodarstva, a ne oslanjanje na samo jednu granu. Kroz povezivanje stočarstva i poljoprivrede i podršku OPG-ovima uz edukaciju i poticaje mogu se ostvariti povoljni uvjeti za ostanak mladih radno sposobnih ljudi. Općina Tomislavgrad ima dosta poljoprivrednih površina (43,1% površine) te se treba nastojati iskoristiti što veći broj zasijavanjem raznih pogodnih i unosnih kultura. Mogućnost razvoja ekološke poljoprivrede i korištenje EU fondova svakako predstavlja veliki potencijal koji bi potaknuo razvoj. Potrebno je jačanje i razmatranje potreba za povezanim prijevozom za udaljenija ruralna područja općine i za jačanje društvene infrastrukture što bi zasigurno dalo veliku podršku u diverzifikaciji gospodarskog razvoja ove ruralne sredine.

Stvaranje ruralne turističke regije na području općine Tomislavgrad predstavlja jednu od mogućnosti ako uzmemo u obzir postojanje turističkih potencijala i s tim uključimo povoljan geoprometni položaj. Ali, s druge strane, do takvog ishoda potrebno je pretvoriti slabosti istaknute u tablici u snage kako bi se stvorilo održivo gospodarstvo. Stvaranje pozitivne poduzetničke atmosfere kroz različite mjere privlačenja stranih ulaganja i investitora dalo bi poticaj za razvoj u vidu smanjenja stope nezaposlenosti općine što bi spriječilo odlazak mladih radno sposobnih stanovnika. Potrebna je uključenost na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini kako bi ruralna područja kao što je Općina Tomislavgrad u Federaciji BiH krenula u održivom pravcu razvoja i iskorištavanja potencijala koje zasigurno imaju kao što smo vidjeli za istraživano područje Tomislavgrada.

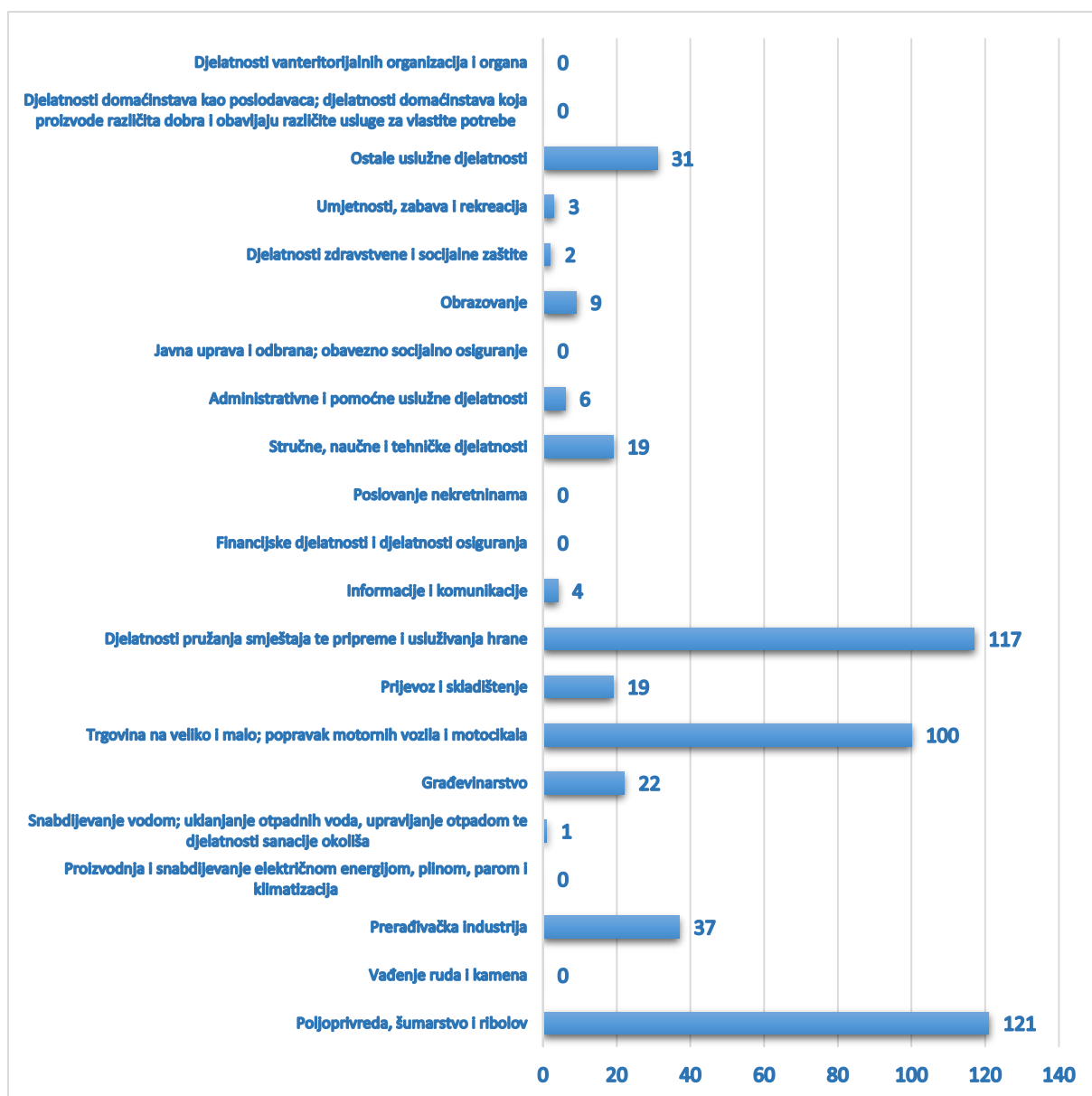
4. Ekonomska analiza općine Tomislavgrad

Kao što vidimo na sl. 11. u promatranom periodu od 2012. do 2019. godine usprkos sve prisutnijoj finansijskoj krizi u većem dijelu Europe, kao i u Bosni i Hercegovini, u općini Tomislavgrad ipak postoji tendencija rasta broja pravnih osoba, registriranih poslovnih subjekata i prijavljenih obrta. Ovi podaci u svakom slučaju daju pozitivnu sliku koja nam govori kako stanje u Općini Tomislavgrad u ovom promatranom ekonomskom pogledu ipak ide na bolje. No, za vidjeti je kakvi će podaci biti u narednom periodu, s obzirom da je skoro cijeli svijet početkom novog desetljeća uzdrmla pandemija Covid-19 virusa i za očekivati je drastičan pad broja obrta, pravnih osoba te poslovnih subjekata u Općini Tomislavgrad. Pitanje je hoće li vlasti Općine, a tako i Županije naći neku soluciju za oporavak i nastavak ovog pozitivnog trenda rasta. Ipak za ove statističke podatke treba imati na umu da se kod statistike pravnih osoba vode svi oni pravni subjekti, bili oni aktivni ili ne, pa to ipak može stvoriti krivu predodžbu o brojnosti poslovnih subjekata.

Sl. 11. Broj pravnih osoba, registriranih poslovnih subjekata i obrta na području općine Tomislavgrad (2012.-2019.)

Izvor: (FZZPR, 2012-2019)

Sl. 12. Obrti u općini Tomislavgrad po djelatnosti (2019. godina)
Izvor: (FZZPR, 2019)

Prema podacima i publikacijama Federalnog zavoda za programiranje razvoja vidimo da je broj samostalnih trgovačkih i ugostiteljskih radnji manji u odnosu na protekle godine, a s druge strane da je broj obrta u porastu. Možemo zaključiti da što se tiče obrta najveći udjel zauzima djelatnost poljoprivrede, šumarstva i ribolova, što nam govori da sve više stanovnika općine Tomislavgrad u ovoj skupini djelatnosti vidi svoju egzistenciju, odnosno djelatnost koja će im biti izvor prihoda. S obzirom na to može se reći kako se poljoprivreda ističe kao jedan od glavnih razvojnih potencijala općine Tomislavgrad.

4.1. Socioekonomski pokazatelji općine Tomislavgrad (usporedba s Hercegbosanskom županijom i Federacijom Bosne i Hercegovine)

Za općinu Tomislavgrad unatoč nekim lošim pokazateljima kao što vidimo u tab. 11. ipak možemo reći da se nalazi iznad prosjeka Hercegbosanske županije, koja se prema podacima Federalnog zavoda za programiranje i razvoj ističe kao najnerazvijenija županija u Federaciji BiH. Činjenicu da je Tomislavgrad razvijeniji od Glamoča, Drvara i Bosanskog Grahova, općina u Hercegbosanskoj županiji koje se ističu kao nerazvijena područja, ne treba uzimati pretjerano kao pozitivan rezultat, nego više kao polovičan uspjeh u usporedbi. Stoga u tab. 11. možemo vidjeti usporedbu općine Tomislavgrad s Posušjem, Grudama i Prozorom koje se nalaze u neposrednom susjedstvu općine i situacija je za njih u kontekstu pozitivnijih socioekonomskih pokazatelja drugačija.

Tab. 11. Neki od socioekonomskih pokazatelja općine Tomislavgrad te okruženja u kojemu se nalazi

	Prihod od poreza na dohodak stanovniku 2020. god.	Stopa zaposlenosti	Kretanje stanovništva (2013.-2020.)	Radna snaga i stupanj obrazovanosti radne snage	Indeks razvijenosti 2020.	Rang i grupa
<i>Tomislavgrad</i>	0,29	0,40	0,82	21442, 1,14	0,68	57, IV
<i>Livno</i>	0,61	0,55	0,80	22702, 1,06	0,76	49, III
<i>Kupres</i>	0,43	1,22	0,82	3453, 0,96	0,83	38, III
<i>Glamoč</i>	0,35	0,73	0,27	2013, 0,85	0,52	73, V
<i>Drvar</i>	0,38	0,87	0,00	3430, 1,09	0,53	72, V
<i>Bosansko Grahovo</i>	0,28	0,87	0,00	1161, 0,83	0,35	78, V
<i>Posušje</i>	0,61	0,75	1,07	14290, 1,20	0,91	26, III
<i>Grude</i>	0,79	1,03	0,87	11 276, 1,29	0,96	22, III
<i>Prozor/Rama</i>	0,36	0,39	0,66	9584, 0,94	0,64	64, IV
<i>Hercegbosanska županija</i>	0,49	0,05	0,04	54237, 1,24	0,27	10, III

Izvor: (FZZPR, 2020)

Indeks razvijenosti kao pokazatelj koji se računa kao ponderirani prosjek više osnovnih socioekonomskih pokazatelja radi mjerenja stupnja razvijenosti nekog područja, odnosno u ovom slučaju Hercegbosanske županije i jedinica lokalne samouprave koje se u njoj nalaze najbolje nam daje uvid u stupanj razvijenosti općine Tomislavgrad u odnosu na okolinu (FZZPR, 2020). Uvršteni su podaci za Hercegbosansku županiju, ali za usporedbu s ostalim

županijama u Federaciji BiH. Vidimo da se županija u sklopu koje se Tomislavgrad nalazi na zadnjem mjestu u Federaciji BiH prema rangu koji se formira na osnovu indeksa razvijenosti, s obzirom na to da se nalazi na desetom mjestu od ukupno deset županija.

Za izradu indeksa razvijenosti županija i jedinica lokalne samouprave u Federaciji koriste se sljedeći indikatori: prihodi od poreza na dohodak po stanovniku, stupanj zaposlenosti, kretanje stanovništva, udio starog stanovništva u ukupnom stanovništvu i stupanj obrazovanja radne snage.

Prihodi od poreza na dohodak po stanovniku računaju se kao odnos ukupnog iznosa naplaćenih poreza koji su tijekom jedne fiskalne godine platili porezni obveznici, fizička lica s prebivalištem ili uobičajenim boravištem na području županije, odnosno jedinice lokalne samouprave za koje se vrši izračunavanje, i broja stanovnika koji žive na području županije, odnosno jedinice lokalne samouprave (FZZPR, 2020).

Stupanj zaposlenosti računa se kao odnos ukupnog broja zaposlenih na području županije, odnosno JLS, i radno sposobnog stanovništva na području županije, odnosno JLS u godini za koju se radi indeks razvijenosti (FZZPR, 2020).

Kretanje stanovništva računa se kao odnos procijenjenog broja stanovnika na području županije, odnosno jedinice lokalne samouprave u godini za koju se radi indeks razvijenosti i broja stanovnika kantona, odnosno jedinice lokalne samouprave prema rezultatima posljednjeg službenog popisa stanovništva (FZZPR, 2020).

Udio starog stanovništva u ukupnom stanovništvu računa se kao odnos broja stanovnika sa 65 godina i više na području županije, odnosno jedinice lokalne samouprave i procijenjenog ukupnog broja stanovnika županije, odnosno jedinice lokalne samouprave u godini za koju se radi indeks razvijenosti (FZZPR, 2020).

Stupanj se obrazovanja radne snage računa kao odnos broja stanovnika sa srednjom školom i višim nivoom obrazovanja i radne snage (zaposleni i nezaposleni) na nivou županije, odnosno jedinica lokalne samouprave u godini za koju se radi indeks razvijenosti (FZZPR, 2020).

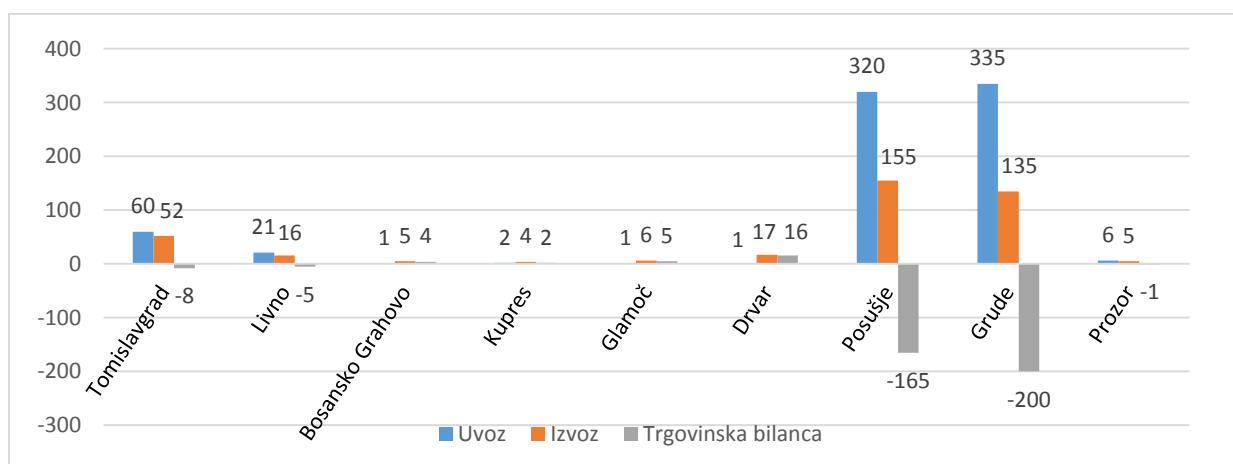
Dodatno su u tab. 11. uvrštene općine Posušje, Grude i Prozor (Rama) zato jer se nalaze u neposrednoj blizini Tomislavgrada. Iako pripadaju drugim županijama, njihovom usporedbom s općinom Tomislavgrad vidimo zapravo koliko su razvijenije u odnosu na Tomislavgrad, što se odnosi na Grude i Posušje, dok općina Prozor ima nešto manje vrijednosti navedenih socioekonomskih pokazatelja u odnosu na Tomislavgrad, iako se nalazi u istoj grupi razvijenosti jedinica lokalne samouprave, u IV. Kategoriji.

Tomislavgrad je na 3. mjestu u Hercegbosanskoj županiji po rangi razvijenosti, iza Livna i Kupresa koji je na prvom mjestu. Te su dvije općine jedine u Hercegbosanskoj županiji koje spadaju u III. rang razvijenosti JLS. Prema stupnju zaposlenosti vidimo da su Kupres s 1,22 i Grude s 1,03 jedine općine koje prelaze brojku od 1,00, što govori da te općine imaju vrlo dobru stopu zaposlenosti radne snage, a dodatno privlače radnu snagu iz okolnih područja. Za općinu je Grude već poznato kako ima razvijen poslovni sektor, s velikom tvrtkom Violeta koja na području Tomislavgrada također posluje i posjeduje trgovački centar Prodex koji se ističe kao najveći u općini Tomislavgrad. S druge strane, Kupres u zadnje vrijeme bilježi vrlo pozitivne rezultate na poslovnom području, sa sve većim razvojem skijališnog turizma (2 skijališta) i sve većom turističkom posjećenosti kao i dobrim politikama razvoja koje kao što vidimo iz priloženih socioekonomskih pokazatelja daju pozitivne rezultate.

Usporedbom općine Tomislavgrad s ostalim općinama Hercegbosanske županije vidimo da je stanje puno bolje nego recimo u Glamoču, Bosanskom Grahovu i Drvaru. To su općine koje zbog slabih ulaganja u razvoj i sve veće depopulacije bilježe negativne rezultate ako ih usporedimo s ostalim središtima u Hercegbosanskoj županiji.

4.2. Usporedba prihoda te uvoza/izvoza općine Tomislavgrad s okruženjem

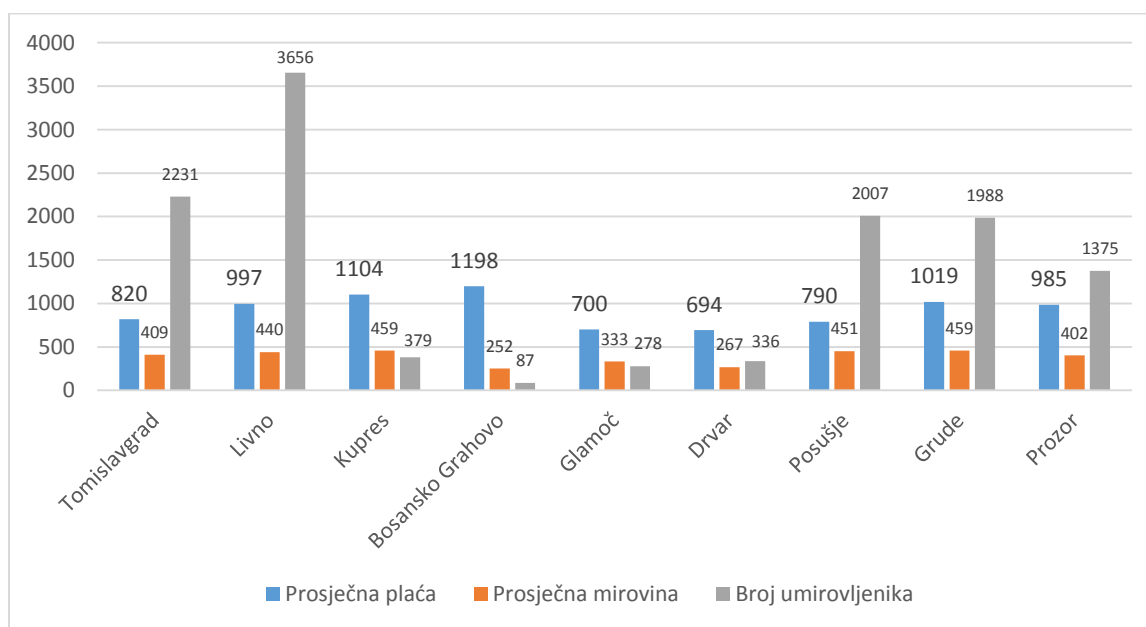
Trgovinska bilanca kao jedan od makroekonomskih pokazatelja prikazuje razliku između ukupnog uvoza i izvoza neke promatrane upravne jedinice. U ovom analiziranom slučaju to se odnosi na jedinice lokalne samouprave u Hercegbosanskoj županiji te općina Posušje, Grude i Prozor koje se nalaze u okruženju općine Tomislavgrad. Trgovinska bilanca je povoljna ako ukupan izvoz nadmašuje ukupan uvoz, odnosno nepovoljna ukoliko je suprotno.

Sl. 13. Uvoz, izvoz te trgovinska bilanca općina u Hercegbosanskoj županiji i Posušja, Gruda i Prozora (u mil. KM) za 2020. godinu

Izvor: (FZZPR, 2020)

Kao što vidimo na priloženoj slici, općina Tomislavgrad ima nepovoljnu trgovinsku bilancu, ukupno -8 milijuna KM razlike između izvoza i uvoza za 2020. godinu. Taj podatak govori da iako Tomislavgrad, ako usporedimo ostale općine u Hercegbosanskoj županiji, ima najveće vrijednosti uvoza i izvoza, ali i dalje više uvozi nego izvozi. Jedino općine Kupres, Bosansko Grahovo i Glamoč od promatranih općina imaju pozitivnu trgovinsku bilancu, no s druge strane vidimo da se radi o manjim vrijednostima uvoza i izvoza, tako da se taj podatak ne može uzimati kao prikazatelj razvijenosti u odnosu na druge promatrane jedinice lokalne samouprave. Zapravo, od promatranih općina, najrazvijenije su općine Posušje i Grude koje u odnosu na druge izdvojene općine imaju najbolje razvijen sekundarni i tercijarni sektor, što pridonosi ukupnom razvoju u vidu stvaranja više radnih mjesta i konkurentnosti u širem kontekstu regije.

Sl. 14. Prosječna plaća, mirovina (u KM) te broj umirovljenika općina u Hercegbosanskoj županiji i Posušja, Gruda i Prozora (za 2020. god.)

Izvor: (FZZPR, 2020)

Općina Tomislavgrad u odnosu na razinu države za 2020. godinu ima ispodprosječne plaće (prosjeak BiH 2020. 956 KM). U usporedbi s drugim analiziranim općinama kao što vidimo na sl. 14. općina Tomislavgrad s 820 KM također ima plaće ispod prosjeka, jedino Glamoč, Drvar i Posušje imaju manje prosječne plaće. S druge strane, Tomislavgrad ima prosječnu mirovinu od 409 KM, što je za 20 KM manje od državnog prosjeka, no u usporedbi s drugim analiziranim općinama vidimo da ima veće prosječne mirovine od Bosanskog Grahova, Glamoča, Drvara te Prozora. Može se reći da je u promatranom pogledu općina u marginalnom položaju u odnosu na FBiH.

Bosna i Hercegovina od 2014. godine nema strategiju razvoja na državnoj razini pa je od velike važnosti izraditi kvalitetnu strategiju i definirati smjernice i ciljeve razvoja pojedinih područja kako bi se ona približila državnom prosjeku. U Bosni i Hercegovini, prema mišljenju autora, veliki je problem cijena državnog aparata, javne uprave koja je neefikasna u donošenju pravih mjera za razvoj i poboljšanje stanja prema kojemu se BiH nalazi u rangu jedne od najnerazvijenih država u Europi. Vrlo je važna kvaliteta političara i dobre vlade za poboljšanje ekonomskih performansa, kako u državi, tako i u općini Tomislavgrad.

4.3. Financijsko poslovanje tvrtki u općini Tomislavgrad

Tab. 12. Financijski pokazatelji za sve tvrtke u općini Tomislavgrad

Pokazatelj	2018.	2019.	2020.
Broj tvrtki	239	243	243
Vrijednost ukupne imovine (KM)	347 617 055	345 623 476	358 661 319
Ukupna vrijednost prihoda (KM)	243 023 592	271 589 279	254 546 803
Prihodi od izvoza (KM)	53 657 197	60 752 617	56 907 572
Broj zaposlenih	1749	1804	1729
Broj tvrtki sa dobiti	184	174	172
Ukupna dobit (KM)	9 517 496	10 236 314	13 887 746
Broj tvrtki sa gubitkom	49	61	63
Ukupni gubitak (KM)	1 225 542	2 123 293	3 575 331

Izvor: (FIA, 2018-2020)

S obzirom na nedostatak literature, odnosno izvještaja od strane finansijsko-informatičke agencije FBiH koja Pregled pokazatelja finansijskog poslovanja pravnih lica u FBiH objavljuje tek od 2018. godine, u tab. 12. prikazani su finansijski pokazatelji za sve tvrtke općine Tomislavgrad za dostupan period od 2018.-2020. Vidimo da se broj tvrtki u općini Tomislavgrad u 2020. godini povećao u odnosu na 2018. godinu za četiri. Prema izvještaju Finansijsko informatičke agencije ukupan broj tvrtki iznosi 243 za zadnju promatranu godinu. 2020. godine u odnosu na protekle godine drastično je porasla vrijednost ukupne imovine što možemo povezati s otvaranjem Vjetroelektrana Mesihovina i Jelovača na području općine. Ukupna vrijednost prihoda s druge strane je ipak u opadanju, kao i nepovoljni porast gubitka, te je 2020. godinu obilježilo smanjivanje od 17 milijuna u prihodima te porast gubitaka od 1,4 u odnosu na godinu prije, što je uzrokovano pandemijom Covid-19 virusa te raznim restrikcijama koje su onemogućavale normalno okruženje za poslovanje tvrtki u općini

Tomislavgrad. Poticaji tijekom krize od strane države za tvrtke bili su prema mišljenju autora nedovoljni za normalno funkcioniranje poslovnog okruženja i treba vidjeti kakvi će podaci biti za 2021. godinu i koliko je zapravo pogođen poslovni sektor općine Tomislavgrad. Mnogi su ljudi ostali bez posla i potrebna je uključenost vlasti da privuku tvrtke iz drugih područja kako bi se poboljšali financijski pokazatelji i poslovni sektor općine koji će omogućiti bolje zapošljavanje za sve koji su pogođeni trenutnim stanjem nezaposlenosti i gubitka radnih mjesta. Povećanje dobrobiti stanovništva općine Tomislavgrad treba biti temeljni cilj i krajnji proizvod gospodarskog razvoja.

Tab. 13. Pregled po ukupnoj imovini najuspješnijih tvrtki na području općine Tomislavgrad za 2020. godinu (u KM)

Naziv društva (+d.o.o. Tomislavgrad)	Vrijednost ukupne imovine	Ukupna vrijednost prihoda	Prihodi od izvoza	Broj Zaposlenih	Veličina	Ukupna dobit	Ukupni gubitak
F.L. WIND	76 012 880	36 883 342	0	4	Veliko	4 567 457	0
Athabasca Investment	37 012 886	40 936 870	37 285 941	90	Veliko	0	1 886 480
Farma Tomislavgrad	18 587 574	6 242 282	0	44	Srednje	1 627 616	0
Nevistić Commerce	16 020 832	12 729 239	3 008 154	50	Veliko	100 507	0
Eco selo Grabovica	10 385 469	392 203	51 972	6	Srednje	347	0
Kamensko	10 096 237	19 301 182	0	125	Veliko	386 015	0
BTG	9 265 250	11 160 664	0	32	Veliko	349 028	0
Perčinović	9 192 208	1 832 800	0	4	Srednje	307 572	0
Papić	8 601 198	15 548 886	0	46	Veliko	311 940	0
Bossgas plin	7 305 816	5 700 744	39 562	15	Srednje	53 656	0
Čičko commerce	6 287 067	3 528 789	792 467	58	Srednje	30 024	0
Tabakplast	4 683 862	4 012 821	727 895	19	Srednje	23 544	0
Vision	4 674 008	3 155 283	175 636	9	Srednje	445 200	0
Nevistić promet	4 567 943	301 300	0	2	Srednje	87 717	0
Karta	4 176 762	3 018 142	1 596 827	24	Srednje	105 550	0
Vran Dukić	4 053 402	501 083	0	8	Srednje	2834	0
TTD Dolac	3 624 899	1 877 194	1 336 393	30	Malo	10 826	0

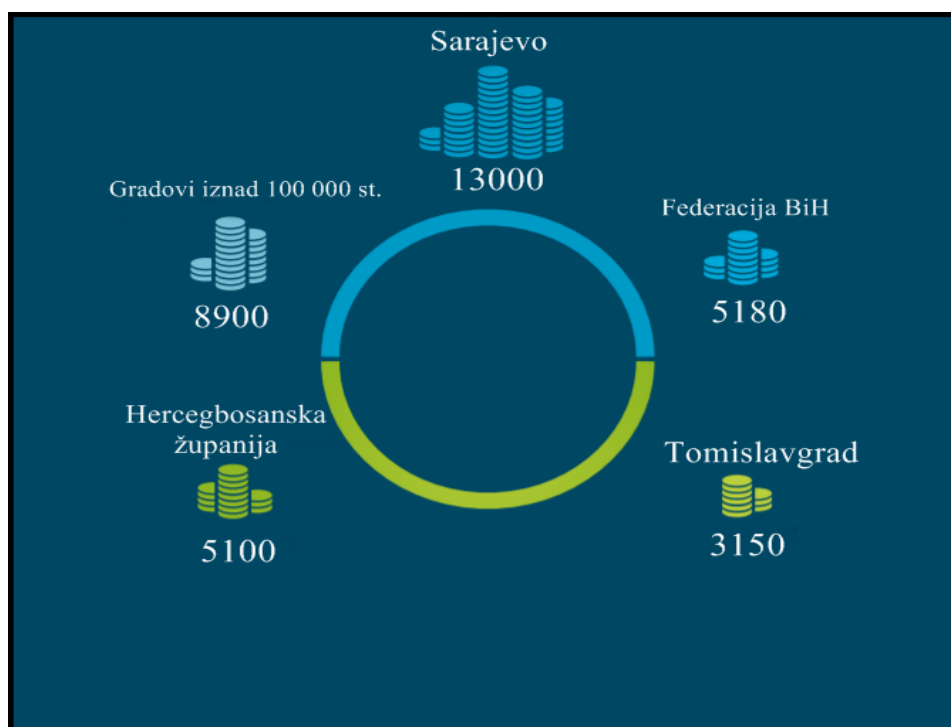
Dom zdravlja	3 535 333	4 024 487	0	113	Srednje	0	17 215
Ro-Kut	3 372 165	556 515	13 618	3	Malo	3758	0
Papić company	3 226 986	486 834	0	4	Malo	62 090	0
Alfa-plast	3 201 322	6 030 981	1 862 869	39	Srednje	233 249	0
Tomislavgrad- Kupres	3 179 262	763	0	1	Malo	0	122 583
Vodoskok	3 124 018	4 894 332	0	8	Srednje	103 048	0
Krnje	3 079 738	389 986	0	0	Malo	1098	0
TG-Mizić	2 856 537	98 340	0	0	Malo	2117	0
Zvir	2 604 947	887 439	0	3	Malo	388 316	0
Drvopromet	2 443 102	2 132 899	1 666 292	25	Srednje	39 275	0
Marijo-Ljubas	2 405 513	162 958	0	7	Malo	0	235 467
JKP Tomislavgrad	2 387 832	2 203 368	0	46	Srednje	70 391	0
Šola	2 344 874	2 179 855	0	13	Srednje	216 224	0

Izvor: (FIA, 2020)

Iz navedene tablice vidimo da je najveća tvrtka koja posluje na području općine Athabasca Investment d.o.o. Tomislavgrad koja je ostvarila skoro 41 milijun KM prihoda u 2020. godini, a bavi se proizvodnjom kabela i jedna je od najvećih tvrtki u Jugoistočnoj Europi koja se time bavi. Od ostalih se ističu F.L. WIND, Nevistić Commerce, Kamensko, BTG, Papić, Alfa Plast, Bossgas plin te Farma Tomislavgrad, odnosno svi koji su ostvarili više od 5 milijuna KM prihoda. U tablici se ne nalazi Violeta d.o.o. tvrtka koja također posluje na području općine Tomislavgrad s najvećim prodajnim centrom Prodex zato što nema konkretnih podataka o njenom poslovanju na području općine.

5. Marginalan položaj općine Tomislavgrad u okruženju Federacije Bosne i Hercegovine

Problematski je spektar teritorijalne marginalnosti veoma široka tema i tiče se ekonomskog, geografskog, kulturnog, društvenog, povijesnog i političkog aspekta nekog područja. Marginalnost ne podrazumijeva samo položaj periferije nekog teritorija ili naselja u okruženju neke promatrane regije već taj multidimenzionalni spektar stvaranja takvog položaja neke promatrane jedinice, u ovom slučaju općine Tomislavgrad. Teritorijalna marginalnost općine Tomislavgrad ogleda se u tome što promatrano područje ima rubni položaj u Federaciji BiH, na zapadu uz granicu s Republikom Hrvatskom. Ako promatramo većinu socio-ekonomskih pokazatelja, Hercegbosanska županija, u čijem sastavu se nalazi Tomislavgrad, nalazi se pri dnu u Federaciji BiH.

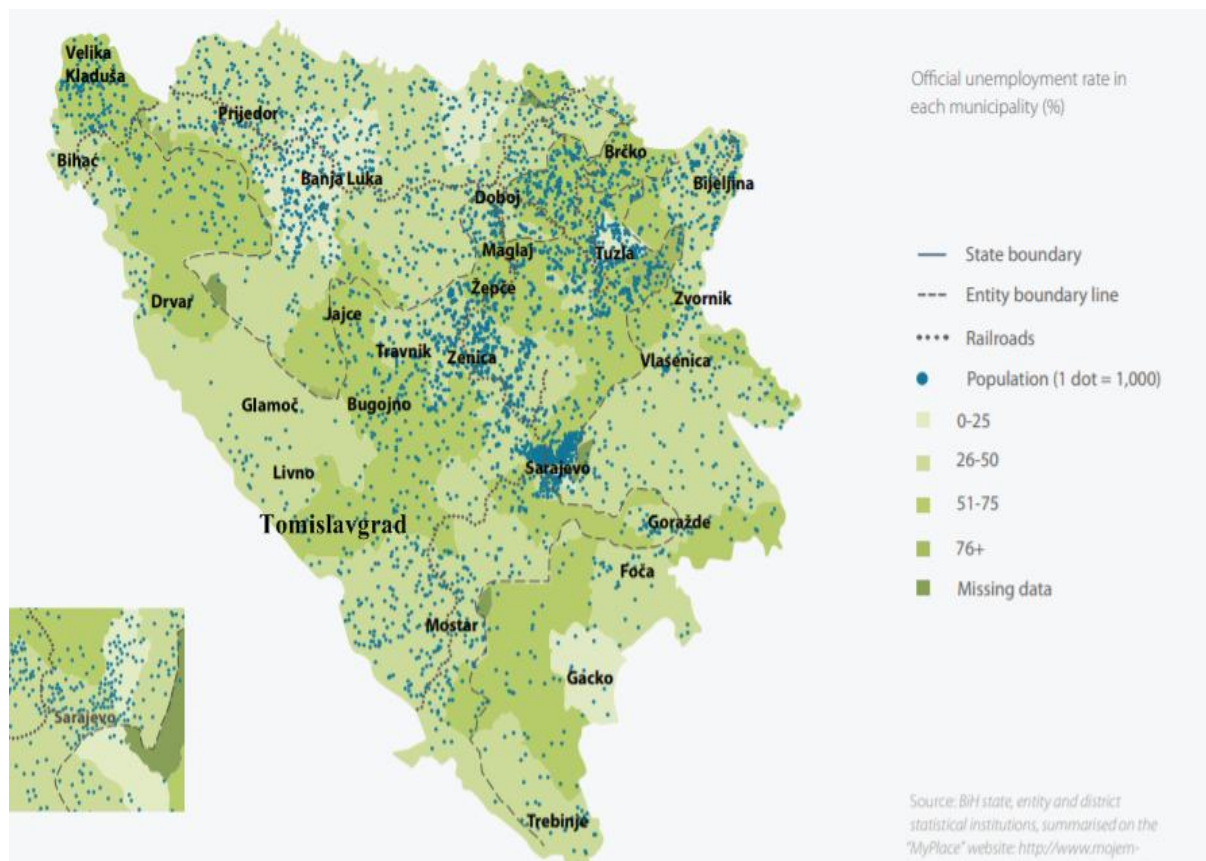

Sl. 15. Usporedba BDP/st (u KM) za 2010. god.

Izvor: (FZS, 2016)

Teritorijalna je marginalnost u ovom slučaju vrlo slična s ekonomskom marginalnosti ako uspoređujemo BDP po stanovniku promatranih jedinica u FBiH. Općina Tomislavgrad prema podacima iz 2010. godine ima manji BDP po stanovniku za 2000 KM po st. u usporedbi sa županijom u kojoj se nalazi kao i prosjekom same Federacije BiH. Glavni grad Sarajevo ima nešto više od 4 puta veći BDP u usporedbi s Tomislavgradom. Tu činjenicu možemo povezati s visokom nezaposlenosti općine Tomislavgrad koja je prikazana na sl. 16. u usporedbi s

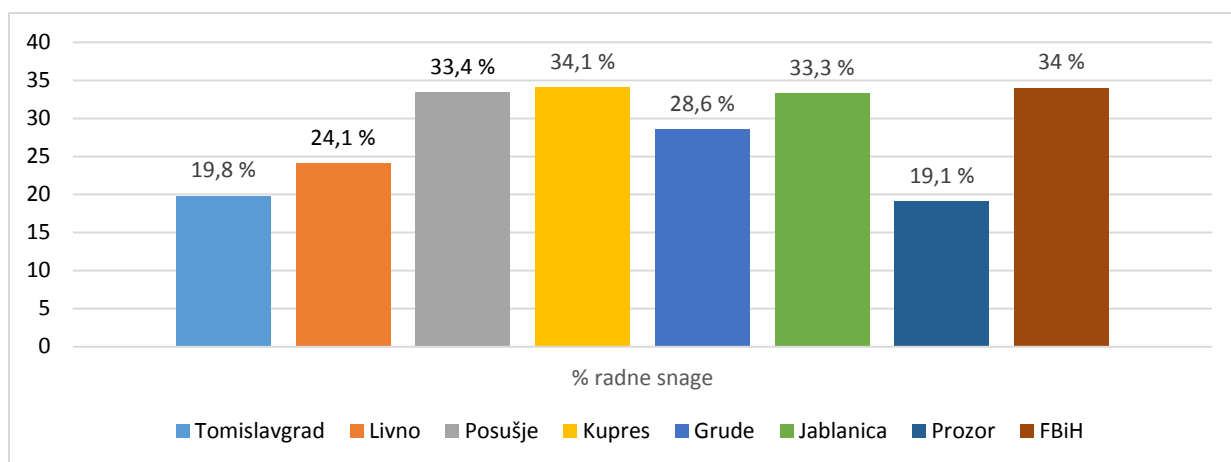
ostatkom države. To ukazuje na podutjecaj ekonomskih problema na stvaranje marginalnosti koja je povezana s visokom nezaposlenosti, niskom ekonomskom atraktivnosti za kapitalna ulaganja i slabom putanjom gospodarskog razvoja općine Tomislavgrad u odnosu na okruženje.

Sl. 16. Stopa nezaposlenosti po JLS u BiH
Izvor: (UNDP, 2013)

Pokazatelj je dispariteta kao što vidimo na sl. 16. i stopa nezaposlenosti koja je u općini Tomislavgrad veća u odnosu na okruženje u kojem se nalazi. Tomislavgrad je 2010. godine imao stopu nezaposlenosti od 51,3 %, što je veće u odnosu na entitet FBiH (45,9%).

Stope se nezaposlenosti značajno razlikuju po općinama u BiH, ali niti gustoća stanovništva niti udaljenost od većih središta ne objašnjavaju ovo. Dio objašnjenja može biti u povijesnim razlozima: tijekom vremena ljudi su gravitirali prema glavnim izvorima zapošljavanja, kao što su rudnici u državnom ili društvenom vlasništvu, tvornice i druga poduzeća otkako se pojavila industrijska revolucija u BiH. Zbog općeg ekonomskog kolapsa koji je uslijedio nakon raspada Jugoslavije mnogi od ovih bivših poslodavaca ostali su bez posla, ali su ljudi ostali, dajući džepove nezaposlenosti u prilično gusto naseljenim područjima kao što vidimo na sl. 16. Za općinu Tomislavgrad dodatno možemo reći da su na to utjecale migracije nakon Drugog svjetskog rata.

Sl. 17. Postotak radne snage u odnosu na ukupno stanovništvo
Izvor: (FZS, 2016)

Trend formiranja i postojanja marginalnih regija u Bosni i Hercegovini može se potkrijepiti s regionalnim razlikama u nezaposlenosti, regionalnim poslovnim aktivnostima i njihovoj diverzifikaciji, ali ulogu dakako igra i geografski položaj. Općinu Tomislavgrad karakterizira niska ekonomska učinkovitost kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju u odnosu na okruženje. Udaljenost od središta gospodarskog rasta (Mostar, Sarajevo, Banja Luka) definitivno uzrokuje manji priljev investicija što ovo područje nadalje čini neatraktivnim za input kapitala. Navedeno se može istaknuti kao ograničenje u iskorištavanju razvojnih potencijala i općenito razvoja općine Tomislavgrad. Od dvije poslovne zone koje se nalaze na području općine Tomislavgrad, samo je jedna djelomično iskorištena, Vučilov brig; dok poslovna zona Mokronoge već od 2012. godine kada je osnovana „zjapi prazna“.

Marginalnost je u većini slučajeva povezana uglavnom s ruralnim područjima unutar nekih promatranih regija, u ovom slučaju Federacije BiH. Općinu Tomislavgrad obilježavaju problemi ograničenja u javnom prijevozu i dostupnosti prometnih komunikacija do centara za zapošljavanje u okruženju. Iz tog razloga radna snaga koja ne posjeduje automobil je ograničena u smislu obavljanja neke djelatnosti što se pogotovo odnosi na udaljenija rubna ruralna područja općine Tomislavgrad.

Gusto naseljeni dijelovi središnje Bosne i Hercegovine s velikim brojem većih gradova i pretežito urbanim karakterom imaju povoljniju društveno-ekonomsku situaciju od općina s dezintegriranom strukturom naselja, temeljenom na malim ruralnim selima, kao što je situacija u općini Tomislavgrad. Takvi se uvjeti odražavaju na postojanje marginalnosti zapadne Bosne i Hercegovine u odnosu na središnje dijelove.

6. Analiza stanja društveno-ekonomskih čimbenika, infrastrukture i kvalitete života u općini Tomislavgrad

Razvojni poticaji koji dolaze iz infrastrukture igraju vrlo bitnu ulogu u daljnjem razvitku nekog prostora. Iz javnih funkcija uprave i administracije kako Hercegbosanske županije tako i općine Tomislavgrad treba se davati veća pozornost na postojeće teritorijalno uređenje cjelokupne društvene i fizičke infrastrukture i na nedostatak odgovarajućeg statističkog materijala kao kritičnog za daljnu analizu ovog aspekta u promatranom prostoru. Objekti za društvene potrebe trebaju se adekvatno uključiti u strategiju lokalnog razvoja kako bi se implicirale mjere za trenutno rješenje određenih nedostataka.

Pored analize prirodnogeografskih obilježja, razvojnih potencijala te ekonomskih obilježja za potrebe evaluacije prioriteta razvoja i kvalitete života potrebno je analizirati mišljenje i stavove lokalnog stanovništva područja istraživanja. Anketno istraživanje provedeno je na prigodnom uzorku od 439 ispitanika s područja općine, što predstavlja 1,4% cjelokupnog stanovništva općine ako uzmemo u obzir zadnji popis iz 2013. godine. Anketa je bila objavljena na Facebook stranici dva najčitanija portala u općini, Tomislavcity i Tomislavnews. Tomislavcity je uz objavu na svojoj Facebook stranici izradio zanimljiv članak te ga objavio na portalu, što je dodatno privuklo čitatelje koji ne koriste Facebook da ispune anketu. Upitnik se sastojao od 15 pitanja od kojih su dva bila otvorenog tipa. Pitanja su bila podijeljena u dvije skupine. Prva se skupina odnosila na socio-demografska obilježja ispitanika. Pitanja druge skupine bila su vezana za mišljenje ispitanika o trenutnom stanju društveno-ekonomskih čimbenika na području općine. Zadnja su dva pitanja u upitniku bila otvorenog tipa gdje se od ispitanika tražilo da napišu svoje mišljenje o kvaliteti života, ali i o tome što smatraju da je potrebno unaprijediti na istraživanom prostoru, a što misle da je uspješno.

Tab. 14. Dobna struktura ispitanika

	Broj ispitanika	Udio
0-18	28	6,4%
19-35	231	52,6%
36-64	175	39,9%
65+	5	1,1%

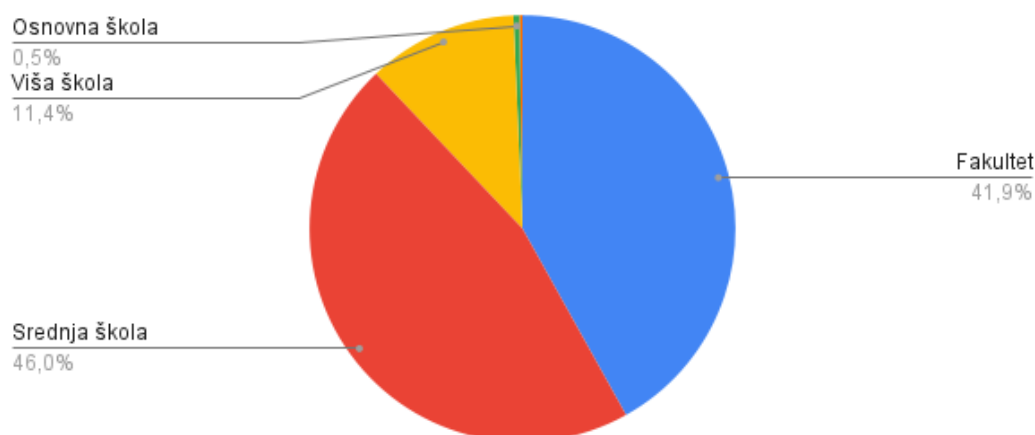
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Od ukupno 439 ispitanika, muškarci su zastupljeni s 223 odgovora (50,8%), dok su žene zastupljene s 216 odgovora (49,2%).

Promatrajući dobnu strukturu ispitanika, vidimo da je najveći odaziv ispitanika od 19-35 godina starosti s 52,6% te 36-64 godina s 39,9%. Prema očekivanjima najmanji broj ispitanika, njih ukupno pet je u dobnoj skupini 65+ godina, dok je s druge strane odaziv maloljetnih ispitanika (mlađi od 18 godina) bio ukupno 28 ispitanika (6,4%).

Budući da općina Tomislavgrad ima 60 naseljenih mjesta, teško bi bilo statistički obraditi i izdvojiti broj ispitanika iz svakog mjesta. Prema mjestu prebivališta, 170 ispitanika (37,9%) dolazi iz urbanog područja – općinskog središta Tomislavgrada, dok 269 ispitanika (62,1%) dolazi iz ruralnog područja općine. Ovi se podatci ne podudaraju s podacima iz popisa 2013. godine prema kojem 17,9% stanovništva živi u urbanom području Tomislavgrada, dok u ostatku općine živi 82,1%. Navedeno je definitivno imalo utjecaj na rezultate u pitanjima o dostupnosti usluga te infrastrukture, koji su više dostupniji u općinskom središtu nego u ruralnim područjima općine.

Stupanj obrazovanja

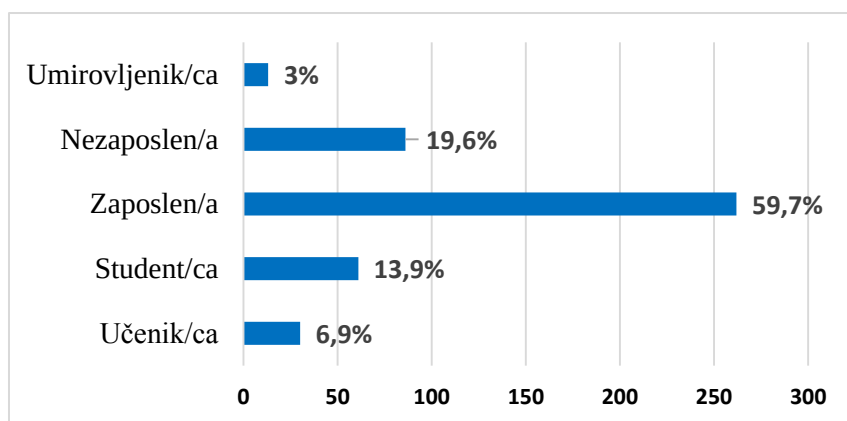

Sl. 18. Stupanj obrazovanja ispitanika

Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Struktura ispitanika s obzirom na najvišu stečenu razinu obrazovanja ukazuje da je najviše ispitanika 202 (46%) sa završenom srednjom školom, s fakultetom 184 (41,9%), višom školom 50 (11,4%) te dvoje ispitanika koji su završili samo osnovnu školu (0,5%). Ovakve rezultate možemo povezati s dobnom strukturom ispitanika, s obzirom da je već dugo vremena zakonom određeno da se mora završiti makar srednja škola.

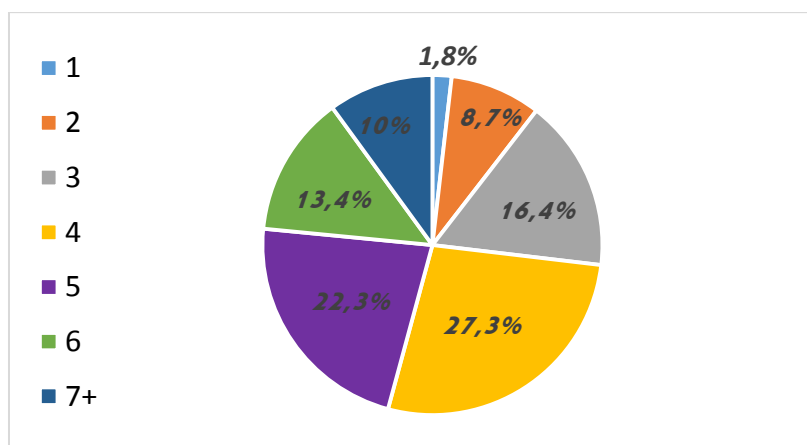
Prema službenom radnom statusu, upitnik je ispunilo 262 (59,7%) osoba koje su zaposlene, 86 je ispitanika (19,6%) nezaposleno, studenata 61 (13,9%), učenika 30 (6,9%) i umirovljenika 13 (3%).

Sl. 19. Udio ispitanika prema službenom radnom statusu

Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Broj članova po domaćinstvu na razini općine prema zadnjem službenom popisu 2013. godine iznosi 4,2, dok isti prema anketi iznosi 4,4 člana po domaćinstvu, što se može istaknuti kao malo odstupanje od stvarnog broja prema popisu. Osam ispitanika živi u samostalnom domaćinstvu (1,8%), 38 ispitanika (8,7%) živi u domaćinstvu od dva člana, 72 ispitanika (16,4%) u domaćinstvu od tri člana, 120 ispitanika (27,3%) živi u domaćinstvu od četiri člana, 98 ispitanika (22,3%) u domaćinstvu od pet članova, 59 ispitanika (13,4%) u domaćinstvu od šest članova te 44 ispitanika (10%) u domaćinstvu od sedam ili više članova.

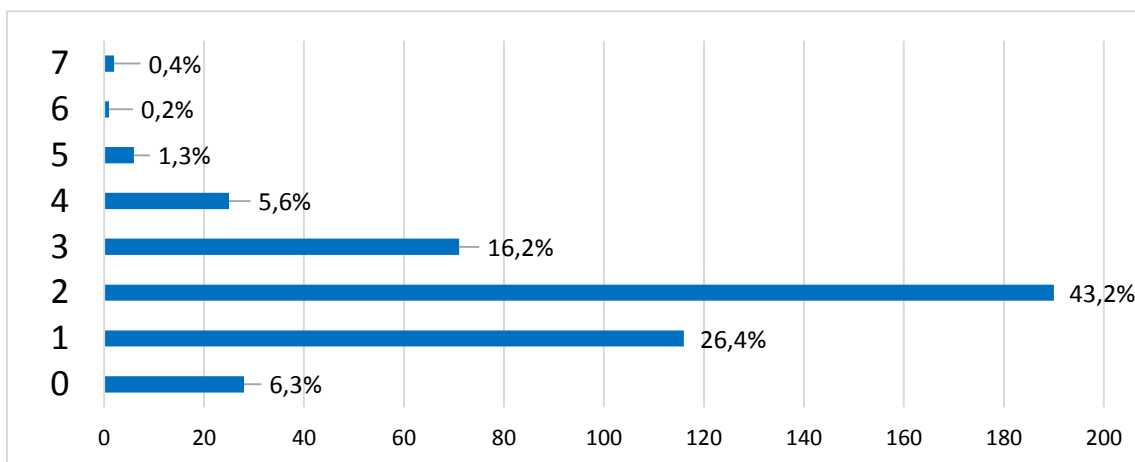

Sl. 20. Broj članova po domaćinstvu

Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

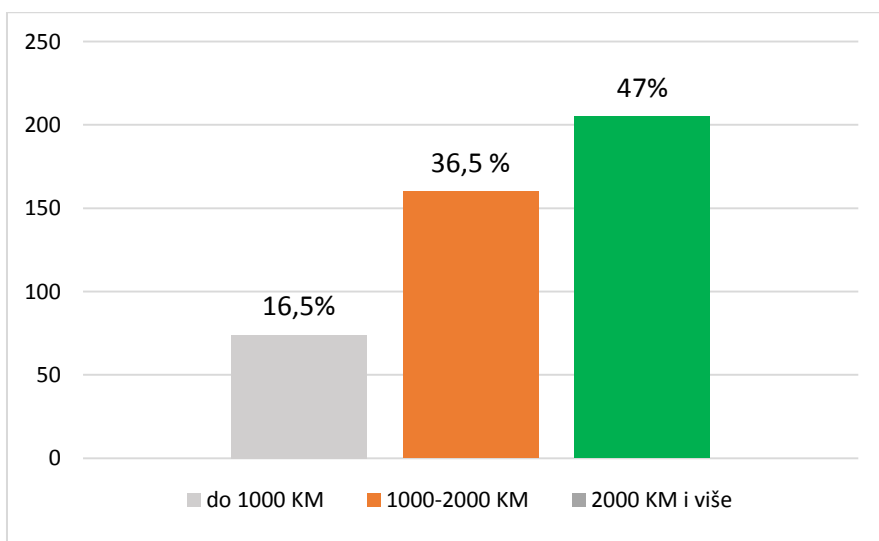
U sljedećem su se pitanju ispitanici izjašnjavali o broju zaposlenih osoba u njihovom domaćinstvu. 28 ispitanika (6,3%) unutar svog domaćinstva nema niti jednu zaposlenu osobu, što se ističe kao veliki problem koji možemo povezati sa stopom nezaposlenosti u općini Tomislavgrad koja je 2010. iznosila 51,3% (FZS, 2010) i nemogućnosti pronalaska posla unutar marginaliziranih ekonomskih i poduzetničkih uvjeta općine unutar FBiH koji su detaljnije

obrađeni u prethodna dva poglavlja. 116 ispitanika (26,4%) unutar svog domaćinstva ima zaposlenu samo jednu osobu, 190 ispitanika (43,2%) ima zaposleno dvije osobe unutar domaćinstva, 71 ispitanik (16,2%) ima tri zaposlene osobe, 25 ispitanika (5,6%) ima zaposleno četiri osobe, šest ispitanika (1,3%) ima zaposleno pet osoba unutar domaćinstva, samo jedan ispitanik (0,2%) ima zaposlenih šest osoba dok dva ispitanika (0,4%) imaju zaposlenih sedam osoba unutar svog domaćinstva.

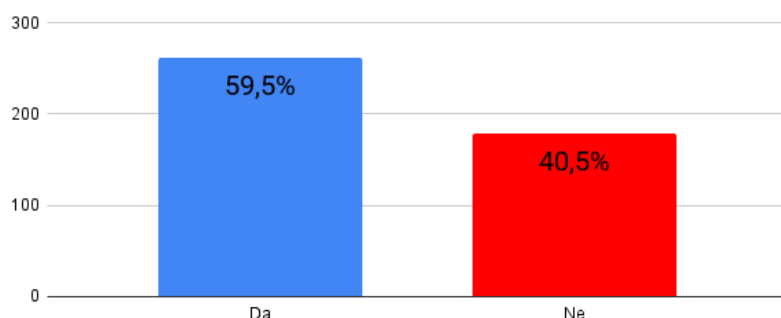
Sl. 21. Broj zaposlenih članova po domaćinstvu
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Sljedeće se pitanje odnosilo na prosječne mjesečne prihode po domaćinstvu. 161 ispitanik (36,6%) unutar svog domaćinstva ima prihode od 1000-2000 KM. Najviše se ispitanika, njih ukupno 205 (46,6%) izjasnilo da njihovo domaćinstvo ima zbrojno više od 2000 KM prihoda, dok njih 73 (16,8%) unutar svog domaćinstva ima prihode manje od 1000 KM.

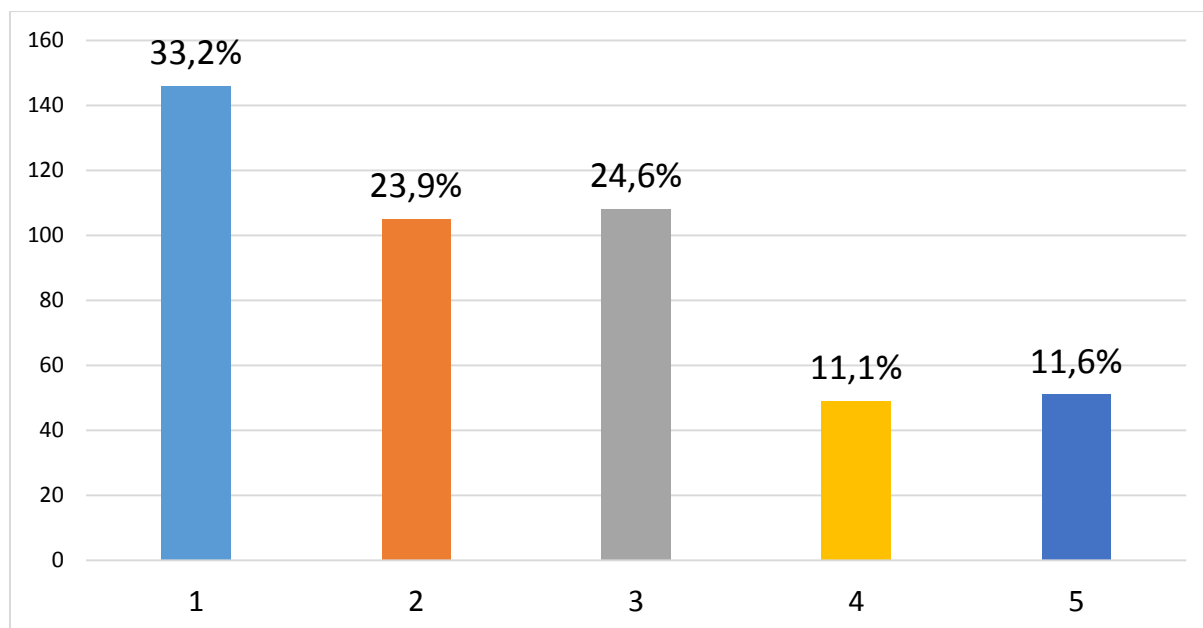
Sl. 22. Mjesečni prihodi po domaćinstvu
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Jesu li mjesečni prihodi dovoljni za podmirivanje osnovnih troškova života Vašeg kućanstva?

Sl. 23. Iskaz ispitanika o tome podmiruju li njihovi prihodi osnovne troškove života
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

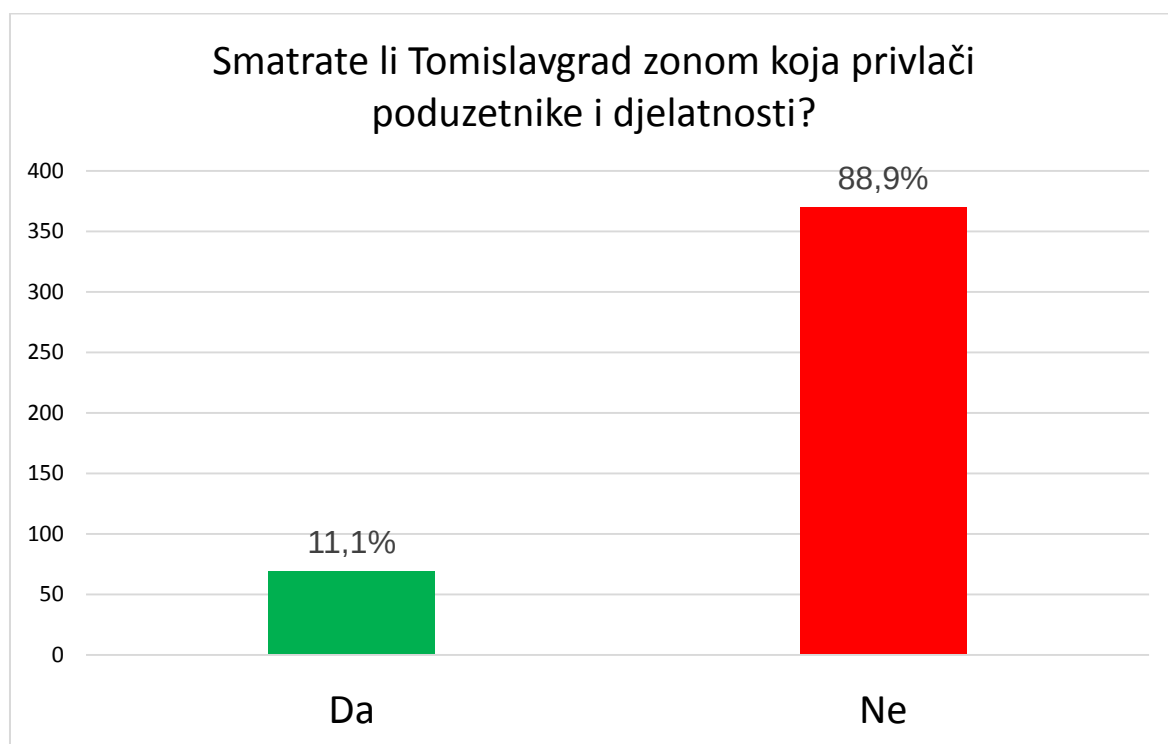
Od 439 ispitanika njih 261 (59,5%) izjasnilo se da su njihovi mjesečni prihodi po kućanstvu dovoljni za podmirivanje osnovnih troškova života. S druge, strane njih 178 (40,5%) izjasnilo se kako im mjesečni prihodi nisu dovoljni za podmirivanje osnovnih troškova života.

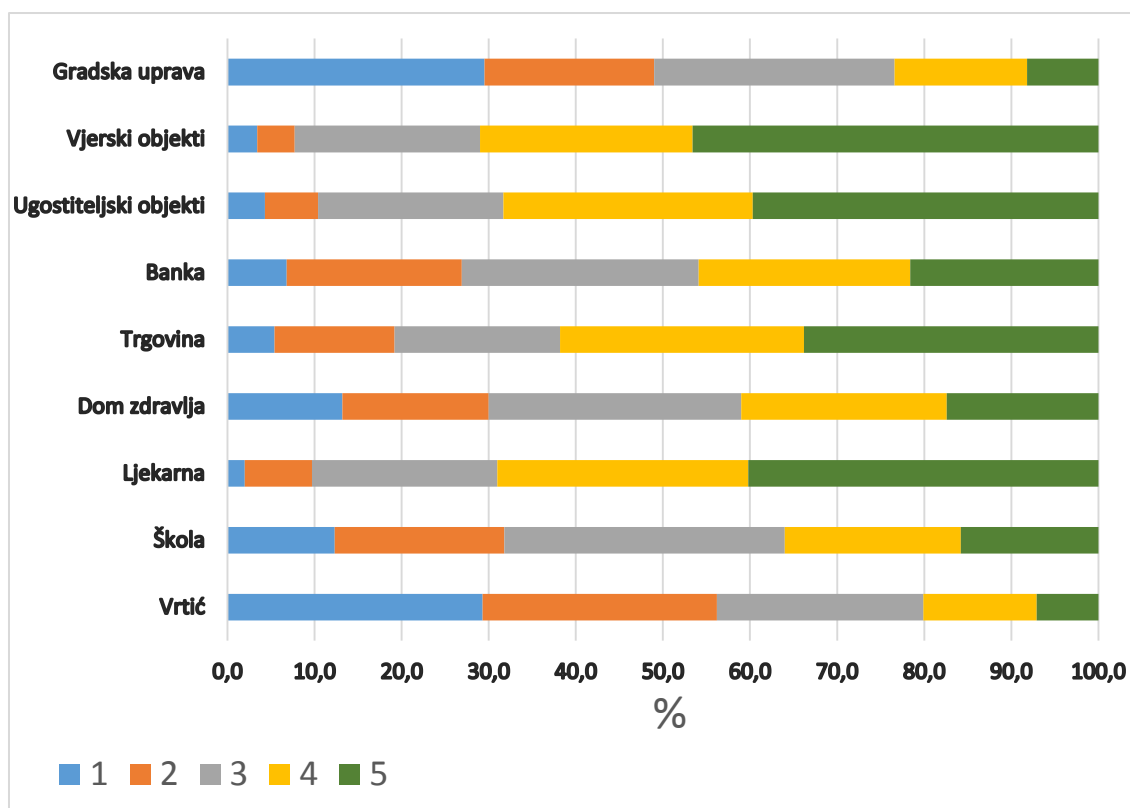
Sl. 24. Mišljenje ispitanika o tome koliko je lako pronaći posao u Tomislavgradu (1 - uopće nije lako; 5 - prilično je lako)
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Na priloženoj slici vidimo rezultate mišljenja ispitanika o tome koliko je lako (teško) pronaći posao u općini Tomislavgrad prikazane pomoću Likertove ljestvice (1-5). Vidimo da većina ispitanika smatra kako je zapravo teško naći posao u Tomislavgradu što ukazuje na

nepovoljne uvjete na tržištu rada u općini, što potvrđuje činjenica o stopi nezaposlenosti (51,3% - 2010. god) Povežemo li s tim odgovore iz proteklih nekoliko pitanja, posebno s rezultatima iskaza ispitanika o troškovima života koji su veći od prihoda domaćinstava, navedeno sugerira da je u nekoj mjeri prisutno siromaštvo na području općine. Uskraćenost domaćinstava na području općine odnosi se na ograničenja koja su uzrokovana niskim prihodima i nemogućnosti pronalaska posla. Koegzistencija ovih problema leži u tome što je to karakteristika većine marginaliziranih ruralnih područja u zemljama u razvoju. S obzirom na navedeno možemo govoriti o marginalnom položaju općine čiji stanovnici nisu zadovoljni s dostupnosti poslova i usluga, tako da su uskraćeni pronalaska prihvatljivog posla. Nedovoljna zaposlenost osobito je veliki problem među mlađim stanovništvom koje uslijed nemogućnosti pronalaska posla ima tendenciju napuštanja svojeg ognjišta i odlaska u razvijenije zemlje. Vlasti trebaju prepoznati da je ovo jedan od ključnih problema te nastojati poboljšati tržište rada kroz različite mjere privlačenja poduzetništva i iskorištavanja razvojnih potencijala u ovom marginalnom području. 69 ispitanika (11,1%) smatra da je Tomislavgrad zona koja privlači poduzetnike i djelatnosti, dok 88,9% odnosno većina od 370 ispitanika smatra da nije.

Sl. 25. Mišljenje ispitanika o tome je li Tomislavgrad privlačna zona za poduzetnike i djelatnosti
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Sl. 26. Zadovoljstvo ispitanika dostupnošću navedenih usluga u općini Tomislavgrad (1 - uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Nadalje, sljedeće je pitanje u upitniku također postavljeno na principu ocjenjivanja putem Likertove ljestvice (1-5) i njime se pokušalo doznati kolika je otprilike prosječna ocjena ispitanika za dostupnost određenih usluga društvene infrastrukture u općini Tomislavgrad.

Za dostupnost vrtića ispitanici su dali prosječnu ocjenu 2,42. Predškolski odgoj kao dio sustava odgoja i obrazovanja odvija se u Dječjem vrtiću koji je otvoren 1982. godine, a nalazi se u Tomislavgradu. Kapacitet vrtića je samo 75 djece (ISROT, 2017). To nikako ne zadovoljava potrebe ni grada, a ni općine. Teško je za očekivati da će se otvoriti neki drugi vrtić na području općine, no veliki je problem nepružanje usluge predškolskog odgoja za udaljenija ruralna mjesta općine jer za ostanak mladih obitelji veliku ulogu danas, u 21. stoljeću, ima aspekt pružanja kvalitetnog obrazovanja djeci. Nedostupnost upisa djece u vrtić i udaljenost do istog sigurno je utjecalo na ukupnu ocjenu ispitanika. Navedeno rezultira time da velik broj djece ni ne pohađa predškolsko obrazovanje.

Za dostupnost škola prosječna je ocjena ispitanika 3,07. Na području općine Tomislavgrad nalaze se tri osnovne škole: Ivana Mažuranića u Tomislavgradu; Fra Mije Čuića u Bukovici i Stjepana Radića u Prisoju. Sve škole osim matičnih škola imaju i područne škole

kao i područne odjele. Stanje u školstvu u općini Tomislavgrad gotovo je identično u sve tri škole. S druge strane, srednjoškolsko se obrazovanje u općini Tomislavgrad provodi u dvije srednjoškolske ustanove: Gimnaziji Marka Marulića i Srednjoj strukovnoj školi. Na području općine djeluje i škola u kojoj se održava inkluzivna nastava. 2010. godine s radom je započeo Centar za odgoj i obrazovanje djece i mladeži s poteškoćama u razvoju „NOVA NADA“, a nalazi se u mjestu Kovači. Ovaj centar ujedno ima i regionalni karakter u nekome smislu, jer u njemu se obrazuju učenici i iz drugih općina kako iz Hercegbosanske županije, tako i iz susjednih županija. U okviru osnovnoškolskog obrazovanja djeluje i Osnovna glazbena škola.

Tab. 15. Podaci o broju učenika i nastavnog osoblja u školama općine Tomislavgrad za period 2016.-2021. god.

	Ukupno učenika (osnovne škole)	Ukupno učenika (srednje škole)	Nastavno osoblje (osnovne škole)	Nastavno osoblje (srednje škole)	Učenika koji su završili osnovnoškolsko obrazovanje	Učenika koji su završili srednjoškolsko obrazovanje
2020/21.	1526	757	182	31	204	179
2019/20.	1512	737	176	65	216	133
2018/19.	1609	683	174	68	234	174
2017/18.	1724	664	177	64	238	209
2016/17.	1864	665	190	65	206	289

Izvor: (FZS, 2016-2021)

Broj učenika u osnovnim školama kao što vidimo u priloženoj tablici u konstantnom je opadanju u proteklih pet godina, dok je broj nastavnog osoblja u porastu u protekle tri godine. U srednjim je školama suprotno, broj učenika raste ako usporedimo 2016. godinu u kojoj je bilo ukupno 665 učenika, a za 2021. godinu ta brojka iznosi skoro 100 učenika više, odnosno 757 učenika. S druge strane, broj zaposlenog nastavnog osoblja se drastično smanjio u srednjim školama na području općine ako usporedimo 2021. godinu s 2020.-om, vidimo da se prepolovila brojka od 65 zaposlenih 2020. na samo 31 nastavno osoblje u 2021. godini. Ova je drastična promjena uvjetovana trenutnim stanjem u svijetu zbog pandemije uzrokovane virusom Covid - 19 koja je između ostalog uzrokovala gubitak radnih mjesta, a i s obzirom da se nastava protekle godine uglavnom održavala online nije bila potreba za toliko velikim brojem zaposlenih. Za vidjeti je kakva će biti situacija s nastavnim osobljem u narednom periodu kada

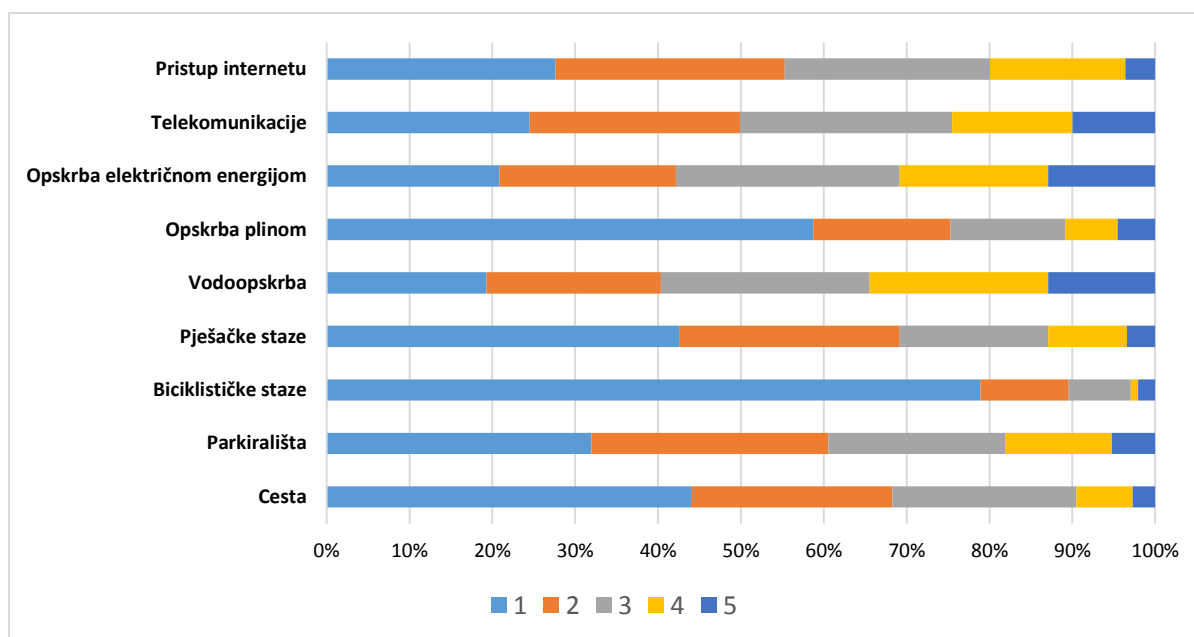
se okonča trenutno stanje pandemije u svijetu. Odnos broja nastavnog osoblja i učenika isti je kao prosjek Federacije BiH, odnosno na svakog nastavnika dolazi 11 učenika.

Nažalost, obrazovanje u BiH nije se promijenilo u zadnja dva desetljeća otkako je rat završio. I danas se u školama, kako u ostatku države tako i u općini Tomislavgrad rabe iste metode poučavanja koje ne evoluiraju s napretkom tehnologije, i dalje se oslanja na to da nastavno osoblje predaje, da djeca zapisuju i poslije toga pokazuju rezultate usvajanja znanja pisanim ili usmenim provjerama. Potrebne su reforme u školovanju, ali i da se omogući sva oprema i tehnološka rješenja kako bi se omogućilo učenicima što lakše praćenje nastave u skladu sa stoljećem u kojemu živimo.

Ispitanici su za dostupnost ljekarni na području općine dali prosječnu ocjenu 3,9 , što nam govori da je pokrivenost ljekarnama vrlo zadovoljavajuća na istraživanom području. Međutim treba istaknuti kako se svih devet ljekarni koje se nalaze u općini nalaze u urbanom središtu Tomislavgradu. S druge strane, za dostupnost Doma zdravlja ispitanici su dali prosječnu ocjenu 3,15. Funkcija zdravstvene zaštite na području općine Tomislavgrad provodi se preko Doma zdravlja Tomislavgrad, a manifestira se provedbom primarne zdravstvene zaštite i još nekih određenih oblika specijalističko-polikliničke zdravstvene zaštite. Primarna zdravstvena zaštita na području općine Tomislavgrad prema mišljenju ispitanika u zadovoljavajućem je stanju i ispunjava potrebe stanovništva. Zbog bilo kakve teže ozljede većina pacijenata bude prebačena u Dom zdravlja Livno, a nakon toga u Mostar ili Split. Međutim, iako je zdravstvena zaštita općine Tomislavgrad u optimalnom stanju, potrebno je raditi na kontinuiranom jačanju kvalitete i dostupnosti usluga u sklopu ove oblasti.

Nadalje, za dostupnost trgovina ispitanici su dali prosječnu ocjenu od 3,70 što govori kako je pokrivenost vrlo dobra. Međutim, udaljenija ruralna područja općine karakterizira udaljenost od trgovina zato što je većina smještena u većim lokalnim centrima. Vlasnici trgovačkih obrta ne vide profit u otvaranju trgovina u udaljenijim ruralnim područjima s malim brojem stanovnika. Na području se Tomislavgrada nalazi trgovački centar Prodex čiji je vlasnik kompanija Violeta iz Gruda i ističe se kao najveći u općini.

Za dostupnost banaka ispitanici su dali prosječnu ocjenu 3,34, za dostupnost ugostiteljskih objekata 3,93 i za dostupnost vjerskih objekata 4,06 što je najbolja prosječna ocjena u ovom segmentu pitanja o dostupnosti društvene infrastrukture na području općine. S druge strane, ispitanici su dali prosječnu ocjenu od 2,53 za dostupnost Gradske uprave na području općine.

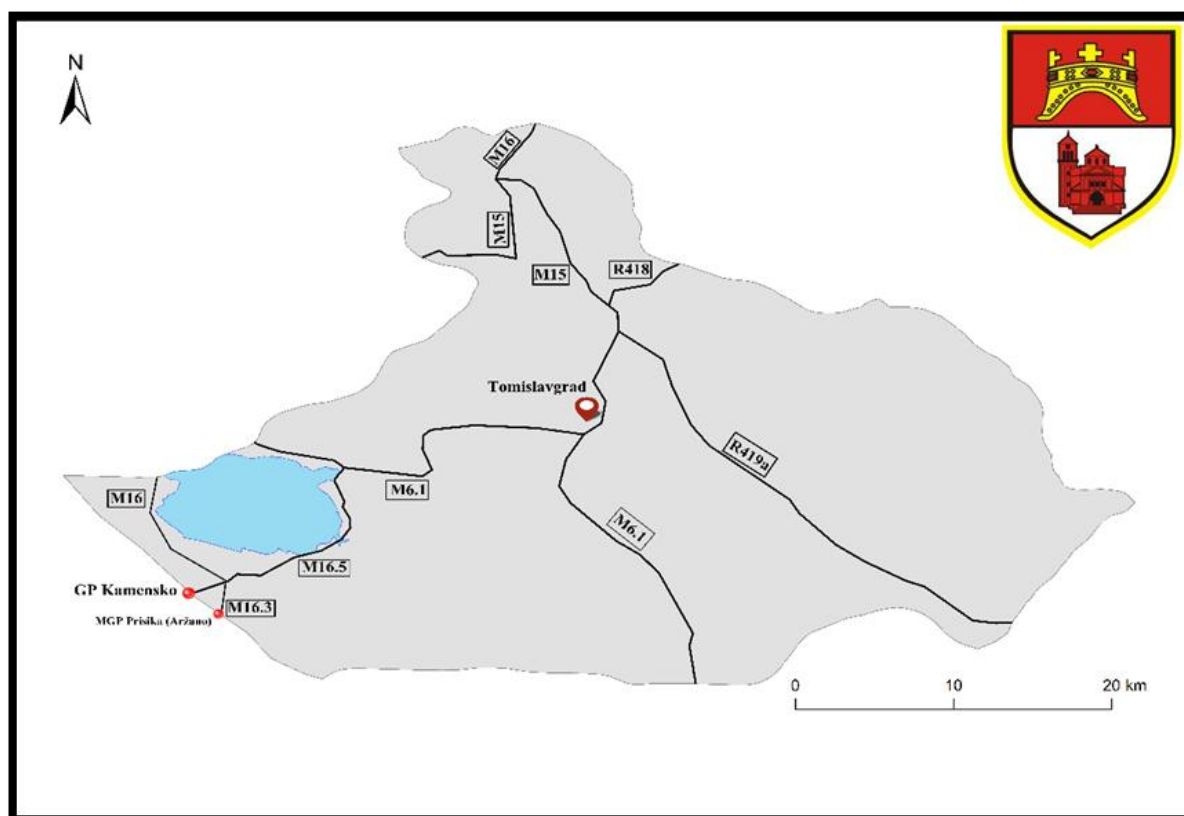

Sl. 27. Zadovoljstvo ispitanika stanjem infrastrukture u općini Tomislavgrad (1 - uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

U sljedećem segmentu pitanja u upitniku ispitanici su ocijenjivali svoje viđenje stanja infrastrukture u općini Tomislavgrad i korištena je Likertova ljestvica (1-5).

Za stanje cesta ispitanici su dali prosječnu ocjenu 2,0. Navedeno se ističe kao veliki problem u općini Tomislavgrad. Na sl. 28. možemo vidjeti prometnu mrežu najbitnijih cesta na području općine. Prometna povezanost i stanje prometne infrastrukture vrlo su bitne sastavnice koje uvjetuju u velikoj mjeri mogućnost iskorištavanja razvojnih potencijala nekog područja.

Cestovna je infrastruktura jedina prometna infrastruktura na području općine Tomislavgrad. Primarna cestovna mreža osigurava prihvatljivo uključivanje općine Tomislavgrad u šire okruženje i povezanost sa susjednim općinama, ali i naselja s općinskim središtem. Također s 3 granična prijelaza, GP Kamensko, GP Prisika (Aržano) i graničnim prijelazom lokalnog karaktera u Vinici općina je povezana s regijom Dalmacije i Zagore u samom susjedstvu u Republici Hrvatskoj. To je vrlo bitno za općinu Tomislavgrad zato što kroz Dalmaciju prolazi hrvatska autocesta A1 koja praktički omogućava povezanost s cijelom Europom, a u neposrednoj je blizini Tomislavgrada na samo sat vremena udaljenosti. Od čvorišta na autocesti A-1 od najvažnijih točaka pristupa, najbliži je čvor Bisko, smješten oko 28 km od graničnog prijelaza Kamensko. Od važnih cestovnih pravaca uz samu zapadnu obalu Buškog jezera prolazi magistralna cesta M-16 od Splita prema Livnu te dalje prema Banja Luci (ITOSUM, 2013). U nekim prostorno-planerskim nacrtima Federacije BiH spominje se gradnja autoceste na ovoj relaciji, no za vidjeti je hoće li ta ideja biti realizirana u skoroj budućnosti.

Sl. 28. Glavne ceste na području općine Tomislavgrad
Izvor: izradio autor prema podacima (Geofabrik, 2022)

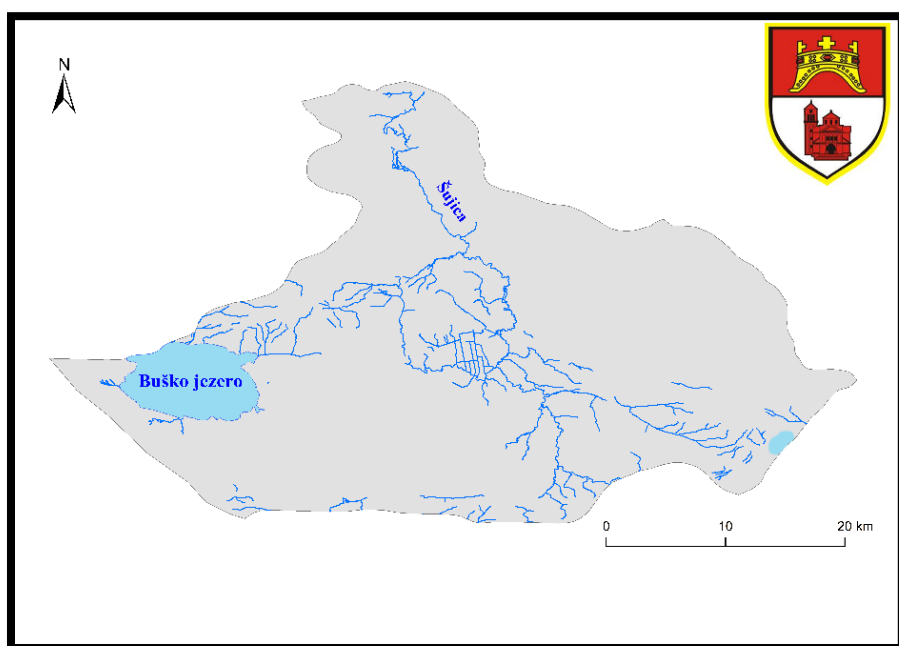
No, s druge strane, stanje cesta na području općine nije zadovoljavajuće kao što nam govori i mišljenje ispitanika. Potrebno je sanirati određene dijelove cesta kako bi njihovo stanje bilo bolje, a ne samo „prihvatljivo za korištenje“. Potrebna su dodatna ulaganja u nesanirane dijelove lokalnih cesta koji se očituju vrlo lošim karakteristikama.

Sl. 29. Stanje obilaznice Tomislavgrada
Izvor: Autor, 2021.

Zadovoljstvo ispitanika dostupnošću i uređenosti parkirališta u općini Tomislavgrad ocijenjeno je prosječnom ocjenom 2,31. S druge strane, najlošiju ocjenu u ovom segmentu pitanja ispitanici su dali stanju biciklističkih staza, koju su ocijenili s 1,35. Ovakva slaba ocjena rezultat je toga što na području općine zapravo niti ne postoje uređene biciklističke staze. Korištenje bicikla odvija se na pješačkim stazama unutar naselja, a van naselja na cestama. Stanje je pješačkih staza ocijenjeno prosječnom ocjenom 2,04.

Ispitanici su zadovoljstvo vodoopskrbom i vodoopskrbnim sustavom na području općine Tomislavgrad ocijenili prosječnom ocjenom 2,87. Značaj vode i vodnih resursa ogroman je jer kao što znamo voda uvjetuje život. Općina Tomislavgrad se ističe bogatstvom vodnih resursa.

Sl. 30. Hidrografska mreža na području općine Tomislavgrad
Izvor: izradio autor prema podacima (Geofabrik, 2021)

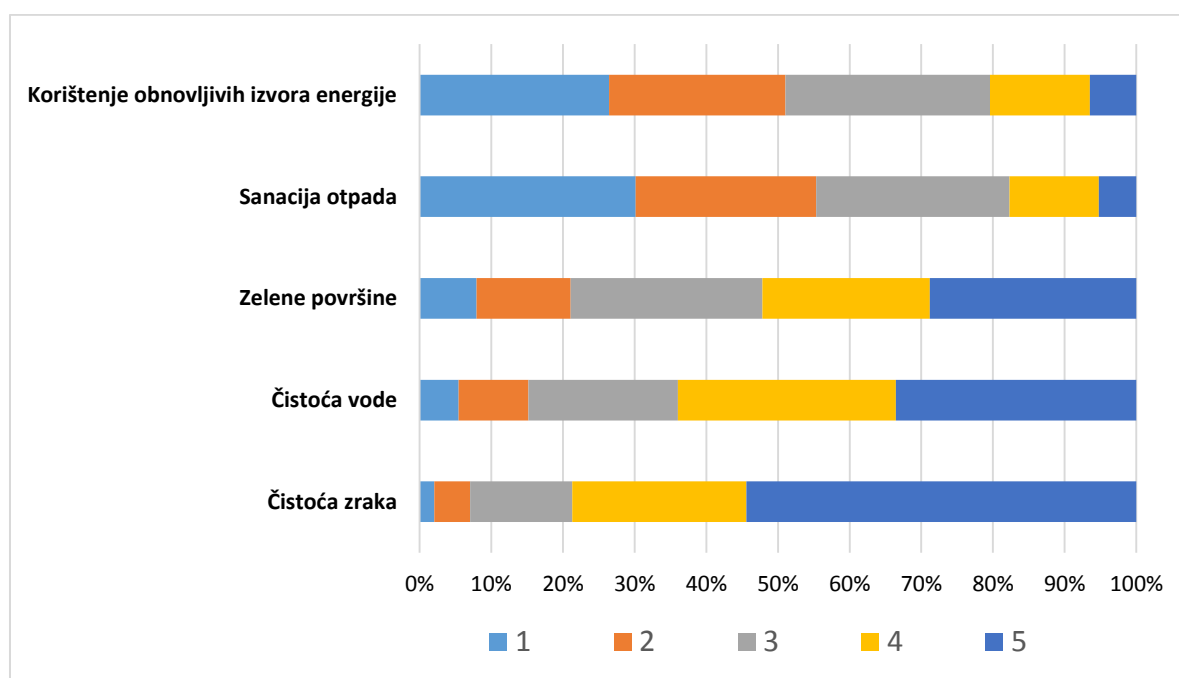
Iz razloga što se područje općine Tomislavgrad kao što je već istaknuto nalazi na krškom, propusnom području, činjenica je da većina vode završi u podzemlju u sustavima ispod koji još nisu dovoljno istraženi. Propusna geološka podloga je uvjetovala da se unutar nekih područja pod zemljom akumuliraju podzemne vode, koje se dreniraju kroz krška vrela te to čini najbitnije zahvate podzemnih voda za vodoopskrbu općine Tomislavgrad. Kvaliteta vode je može se reći, iako statistički i empirijski neobrađena, zadovoljavajuća i vrlo kvalitetna.

Zadovoljnost ispitanika opskrbom plinom na području općine je ocijenjena prosječnom ocjenom 1,81, dok je zadovoljnost opskrbom električnom energijom ocijenjena s prosječnom ocjenom 2,80.

Za stanje telekomunikacija na području općine Tomislavgrad ispitanici su dali prosječnu ocjenu 2,60, dok su za pristup interneta dali prosječnu ocjenu 2,55.

Objekti telekomunikacijske infrastrukture su danas u 21. stoljeću od velike materijalne vrijednosti i vrlo značajni za normalno funkcioniranje društva, odnosno države i lokalnih zajednica bilo kojeg područja. U Bosni i Hercegovini u većini ruralnih područja, pa tako i u većem dijelu općine Tomislavgrad pristup širokopojasnom internetu je nezadovoljavajući. Brzina interneta je neusporedivo sporija u usporedbi s većim urbanim područjima, primjerice Mostarom i Sarajevom. S obzirom da internet kao medij danas utječe na mnoge sfere naše interakcije i komunikacije, i s druge strane našeg rada, nužno je da se u većem dijelu općine poboljša kvaliteta širokopojasnog interneta.

Sljedeće pitanje u upitniku se odnosilo na zadovoljstvo ispitanika stanjem okoliša u općini Tomislavgrad te je također korištena Likertova ljestvica (1-5) kao u prethodna dva pitanja.

Sl. 31. Zadovoljstvo ispitanika stanjem okoliša u općini Tomislavgrad (1- uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)
Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Čistoću zraka ispitanici u upitniku ocijenili su prosječnom ocjenom 4,24. To je ujedno i najveća prosječna ocjena koju su ispitanici dali u ovim segmentima pitanja, što ukazuje na to da je onečišćenje zraka na području općine minimalno te da ovo područje obiluje čistim i nezagađenim zrakom. S druge strane, ispitanici su za čistoću vode dali prosječnu ocjenu 3,76

što govori da općina obiluje čistom i nezagađenom vodom. Za zadovoljstvo stanjem zelenih površina ispitanici su dali prosječnu ocjenu od 3,51.

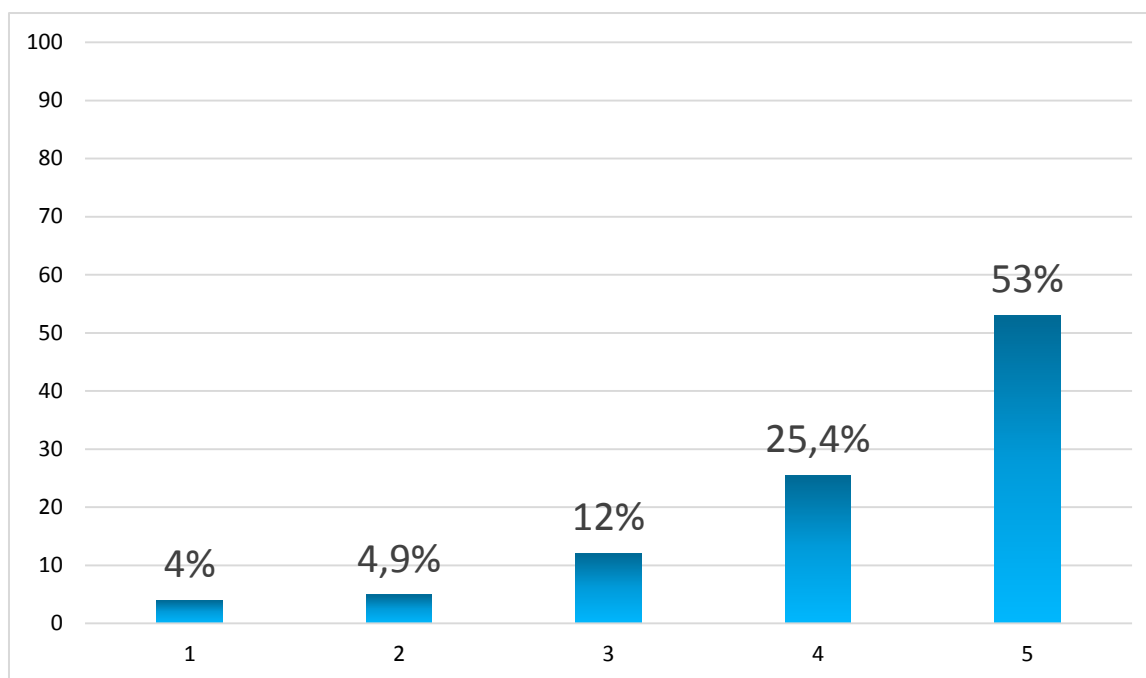
Sanacija otpada ocijenjena je prosječnom ocjenom od 2,37 što govori kako su prisutni određeni problemi u gospodarenju otpadom na području općine.

Tri koncesionara koji imaju koncesije za odvoz otpada na području općine na godišnjoj razini prikupe i odvezu oko 12 000 tona nerazvrstanog otpada (ISROT,2017). Otpad se odvozi na deponiju Pakline koja je praktično jedna velika divlja deponija otpada. Naime, ova deponija nije ograđena niti izgrađena u skladu sa zakonskim propisima, nema ni potrebne dozvole, a slab je i nadzor nad deponijom. Otpad se odlaže na deponiji, povremeno se ravna, zbija i prekriva slojem zemlje i materijala. Znači, ne postoji reciklažno dvorište i otpad se ne razvrstava što je i najlošiji način gospodarenja otpadom koji može biti vrijedna sirovina.

Odlaganje otpada u ruralnim područjima veliki je problem u Bosni i Hercegovini zbog niske ekološke osvještenosti populacije te brojnih ilegalnih deponija otpada. Ovakva će situacija biti veliki problem za općinu Tomislavgrad još dugi niz godina, osim ako zakonodavstvo ne riješi problem na odgovarajući način i ako lokalni dužnosnici i vlasti ne zanemare zabrinutost stanovnika općine Tomislavgrad i ne riješe ova pitanja. Nadalje, loše planiranje i nesposobnost da se postigne ono što su druge države i lokalne zajednice u njima učinile, a to su provedba zakona o odlaganju i sortiranju otpada, obvezni programi za smeće i recikliranje, sugerira društvenu dezorganizaciju i ograničenost kolektiva zajednica. Manifestacije društvene dezorganizacije najprimjetnije su u ruralnim područjima općine Tomislavgrad jer se u bilo kojem potoku nerijetko može zateći stari hladnjak, gume, razni aparati. Ove se aktivnosti ekološkog devastiranja okoliša i zanemarivanja propisa jednostavno provode zato jer nema nikakvih promatrača. Kombinacija ruralnoga neosvještenog stanovništva i loše politike odlaganja otpadom omogućuje upravo stvaranje ovih problema, koji se pod hitno trebaju riješiti kako bi općina Tomislavgrad imala čist okoliš.

Korištenje obnovljivih izvora energije ispitanici su u upitniku ocijenili prosječnom ocjenom 2,55 što govori da je stav lokalnog stanovništva da se u ovom pogledu može puno više napredovati. Otvaranje dvije vjetroelektrane na području općine i planirana izgradnja CHE Vrilo definitivno su put općine prema iskorištavanju obnovljivih izvora energije.

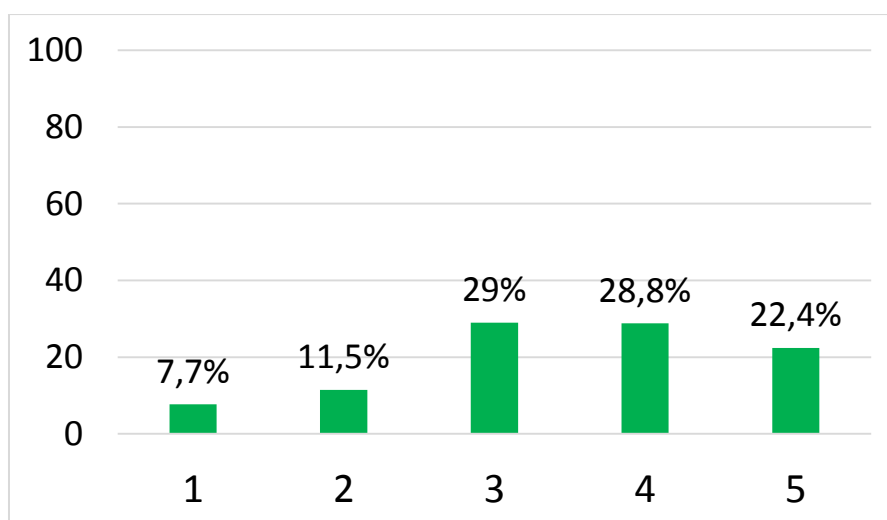
Sljedeće je pitanje u upitniku bilo namijenjeno za procjenu osjećaja sigurnosti ispitanika na promatranom području. Korištena je Likertova ljestvica i na sl. 32. možemo vidjeti kako se većina ljudi na području općine Tomislavgrad osjeća vrlo sigurno jer je prosječna ocjena ispitanika za osjećaj sigurnosti 4,18.

Sl. 32. Osjećaj sigurnosti ispitanika u općini Tomislavgrad (1 - ne osjećam se sigurno; 5 - u potpunosti se osjećam sigurno)

Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Zadnje pitanje postavljeno kao Likertova ljestvica odnosilo se na ocjenu kvalitete života koju su ispitanici davali u upitniku. Prosječna ocjena ispitanika za kvalitetu života u općini Tomislavgrad bila je 3,46, što govori da su stanovnici uglavnom zadovoljni ukupnom kvalitetom života u svome mjestu. Međutim, mjesta za napredak i iskorištavanje razvojnih potencijala za potrebe poboljšanja kvalitete života definitivno ima i ispitanici su davali svoje mišljenje o kvaliteti života te o mogućnostima razvoja u zadnja dva pitanja otvorenog tipa u upitniku.

Sl. 33. Ocjena kvalitete života ispitanika u općini Tomislavgrad

Izvor: Anketno istraživanje, 2022.

Na pitanje o tome što je utjecalo na datu ocjenu o kvaliteti života ispitanika odgovori su različiti. No, najveći broj ispitanika smatra da je popravak gospodarske situacije ključan za poboljšanje kvalitete života u općini Tomislavgrad. Najčešći odgovori bili su:

- *Kvaliteta života mogla bi biti i bolja.*
- *Najveći je razlog nedostatak radnih mjesta i nemogućnost pronalaska posla što potiče ljude na odlazak u inozemstvo.*
- *Manjak radnih mjesta i udaljenost od važnih ustanova kao što su DZ, pošta, vrtić itd. Premalo autobusnih linija.*
- *Od grada udaljeni 20 km i ovisni o autu. Nedostatak javnog prijevoza, slaba pokrivenost internet mrežom i električnom energijom.*
- *Mala mogućnost zapošljavanja. Mali prihodi i nisam u stanju priuštiti sebi i svojoj obitelji kvalitetan život.*
- *Nepotizam i korupcija u upravi i administraciji.*
- *Utječe egzistencija i prirodne ljepote našeg zavičaja, tako da zlatna sredina.*
- *Živim na selu. Ima samo jedna trgovina dosta udaljena od mog doma. Plus kad je zima i snijeg službe odgovorne za to slabo čiste po selu i neprohodno je i za pješake kamoli za vozila.*
- *Ima stvari na kojima bi se još moglo poraditi, npr. stabilnost električne energije jer često nestaje struje.*
- *Za mlade ljude nema puno poslovnih prilika.*
- *Manja i zdrava okolina za odrastanje i odgoj.*
- *Društvena i sigurna atmosfera. Jednostavan i poprilično normalan život. Mirna i skromna sredina, ali bez velikih pomaka u ekonomskom smislu.*
- *Rad za žene bez visokog obrazovanja moguć je samo u kafiću, trgovini, kladionici i sl. u smjenama, bez slobodnih dana.*
- *Blizina velikih gradova, priroda, planine, jezera, lov, ribolov, biciklizam, skijališta.*
- *Siguran i miran život.*
- *Gospodarska situacija može biti puno bolja.*
- *Više rasvijete! Čovjek se u mraku ne osjeća sigurno . Mnogo neiskorištenih potencijala i nemogućnost izbora za mlade ljude.*

Pojedini su ispitanici dali detaljne i kvalitetne odgovore o stanju društveno-ekonomskih čimbenika i infrastrukture u općini Tomislavgrad koji oblikuju ukupnu kvalitetu života na ovom području :

a) *Pozitivne strane:*

- *prirodne ljepote, niska razina zagađenosti (zraka, vode, tla), niska stopa ekstremnog siromaštva, dobar geografski položaj i prometna povezanost s okolnim gradovima, umjerena klima bez učestalih vremenskih ekstrema, potencijal za bavljenje poljoprivredom i stočarstvom, potencijal za bavljenje ribolovom (sportskim i rekreacijskim), potencijal za lovni turizam, izgrađena infrastruktura za planinski turizam*

b) *Negativne strane:*

- *Negativan prirodni prirast, emigriranje stanovništva, manjak radnih mjesta, manjak sportskih, kulturnih i zabavnih manifestacija, nestabilna opskrba električnom energijom, slaba telekomunikacijska pokrivenost, neiskorišten turistički potencijal, disfunkcionalna i neefikasna mjesna zajednica.*
- *Smatram svoj život u financijskom smislu dobrim jer radim u struci, iako na određeno vrijeme, a roditelji imaju njemačke mirovine.*
- *Ceste i vodoopskrba su jako loši, u svim razinama vlasti ima mnogo korupcije i nepotizma što smatram glavnim uzrokom iseljavanja.*
- *Smatram da bi se naš prirodni potencijal mogao mnogo bolje iskoristiti posebno različitim vrstama turizma (ljetni, zimski, dentalni itd.), ponovnim pokretanjem industrije koja je prije postojala, davanjem poticaja poljoprivrednicima, osiguravanjem pristojne cijene otkupa mliječnih proizvoda i slično.*
- *Prvi preduvjet je svakako otkljanjanje korupcije i nepotizma jer postoji mnogo mladih, obrazovanih i sposobnih ljudi koji ne mogu dobiti priliku pored nesposobnih, ali podobnih karikatura.*
- *Ocjena je tri iz razloga što je korupcija jako raširena od općinskih službi do svih drugih segmenata društva, svugdje ti treba neka veza ili vezica neki prijatelj ili poznanik da "malo" pogura stvar. Tako je i u poslovnom segmentu svugdje trebaš podmazat tako su propali mnogi projekti koji su mogli biti u TG-u (Tvornica opruga u TG-u nije dobila dovoljno kvadrata zemljišta otišla u Livno i radi odlično, tvornica plastičnih brodova Švicarskog ulagača nije mogla dobiti dovoljno jaku električnu mrežu itd.)*
- *Grad je prljav i zapušten, nemamo gradsku tržnicu, nema dovoljno parkirnih mjesta, nemamo svoj TV kanal, internet je jako loš, novinarstvo nije neovisno, granica sa RH nas je pretvorila u enklavu, nema novih radnih mjesta, mladi ljudi odlaze a oni koji su na vlasti pretrpavaju općinske institucije svojim rođacima.*

Zadnje je pitanje u upitniku također kao i prethodno bilo otvorenog tipa. Od ispitanika se tražilo da daju svoje mišljenje o tome što je potrebno unaprijediti u općini Tomislavgrad, a što bi s druge strane pohvalili kao uspješno. Cilj je ovoga pitanja bio otkriti moguće smjerove razvoja općine Tomislavgrad iz perspektive ispitanika. Većina odgovora se odnosi na poboljšanje gospodarske situacije i tržišnih uvjeta, na smanjenje korupcije i nepotizma u državnim službama te na brojne neiskorištene potencijale koji bi se trebali iskoristiti. Navedeno nameće zaključak kako lokalno stanovništvo u velikoj mjeri nije zadovoljno političkom situacijom na promatranom prostoru. U nastavku su izdvojeni neki od detaljnijih odgovora i onih koji reprezentiraju općenito mišljenje iz perspektive većine (podudaraju se u više ispitanika):

- *Ukratko:osnovati IT inkubatore i ukljuciti srednjoškolce, osigurati edukacije i potporu za prijavljivanje projekata na EU natječaje, veće poticaje za OPG-ove i male proizvođače, pogotovo autohtonih proizvoda, njihovo brendiranje.....i jos mnogo drugih ideja, a najvažnije od svega, obrazovanje prilagoditi novim zahtjevima i izazovima.*
- *Potrebno je unaprijediti infrastrukturu, komunalije i rasvjetu kroz bolje korištenje međunarodnih kreditnih instrumenata (IPA fondovi, IBRD, itd) te sredstava s federalne razine.*
- *Unaprijediti javni prijevoz, poboljšati pokrivenost internet mrežom i električnom energijom, unaprijediti mogućnost zapošljavanja mladih i školovanih, povećati broj kulturoloških sadržaja , osigurati poticaje mladim poduzetnicima, smanjiti administrativnu proceduru , obnoviti ceste.*
- *Pohvalila bih čistoću u Tomislavgradu, izgradnju vjetroelektrana na području općine, sve veću zainteresiranost za povijesću i arheološkim nalazištima kojima obiluje općina te korektan i prijateljski odnos između pripadnika različitih vjerskih zajednica ; Bog nam je dao neke stvari koje možemo iskoristiti, od položaja, blizine mora i planina, polje koje nije iskorišteno 10%. Turizam svakako jer nismo ni sami svjesni koliko turista prođe kroz naš grad, a ponuda nikakva, nema je.*
- *Povećati dječji doplatak, otvoriti vrtiće po duvanjskim selima i to u školama čiji razredi zjape prazni. Pokušati vratiti nekim projektima ljude koji su otišli vani, možda se neće uspjeti ali barem pokušati.*
- *Unaprijediti općinsku službu, osnovnu infrastrukturu. Uspješno otvorenost i investiranje u obnovljive izvore energije, kao i sve veća ekološka osvještenost.*

- *U posljednje vrijeme radi se na iskorištavanju prirodnog potencijala općine Tomislavgrad što je pohvalno, ali potrebno je još više raditi na tome jer je, geografski, Tomislavgrad na veoma povoljnom položaju. Kao negativnu stranu treba istaknuti minimalnu pomoć mladim osobama i mladim obiteljima koje zbog toga nerijetko napuštaju svoj rodni kraj.*
- *Treba unaprijediti: prometnu infrastrukturu, mogućnost zapošljavanja otvaranjem novih radnih mjesta, efikasnost javnog sektora, borbu protiv korupcije, nepotizma i klijentelizma, digitalizaciju, turistički potencijal općine, ekološku osviještenost i provođenje zelenih politika, broj sportskih, kulturnih i zabavnih manifestacija, subvencioniranje prijevoza učenika i studenata, kvalitetu telekomunikacijskih usluga (pokrivenost i brzinu interneta i mobilnih mreža), treba smanjiti birokraciju te olakšati posao poduzetnicima, osigurati poticaje za male poduzetnike, pametnom poreznom i administrativnom politikom privući investitore, više koristiti obradive poljoprivredne površine, stvoriti kvalitetnu i izvedivu razvojnu strategiju općine, ukratko - povećati standard građana i tako pokušati smanjiti stopu emigracije te potencijalno potaknuti povratak dijela iseljenika.*
- *Kao uspješno realizirano: vjetroparkovi, izgradnja pročištača voda, izgradnja dječijeg vrtića, obnova lokalnih cesta, novčana pomoć studentima*
- *Hvale vrijedne su investicije domaćih poduzetnika u poljoprivredu i stočarstvo kao i u obnovljive izvore energije.*
- *Upotreba obnovljivih izvora energije je vrlo uspješna i izuzetno je pohvalno.*
- *Za popraviti: prometna infrastruktura, uvjeti za zapošljavanje omladine, poticaji za ostanak i život u TG, poslovni inkubatori, edukacija o mogućnostima samozapošljavanja, IT edukacija, transparentnost vlasti, duhovnost, odnos s poslovnim ljudima iz dijaspe, bolje korištenje potencijala, iskorištavanje turističkih potencijala, povijesnih i arheoloških znamenitosti, čiste prirode, obnovljive energije, poljoprivrede i stočarstva kao komparativnih prednosti ovog područja.*

7. Zaključci

Stanovništvo predstavlja najbitniji razvojni potencijal nekog prostora i najvrijedniji resurs za budući razvoj. Zato je potrebno prilagoditi smjernice budućeg razvoja prostora potrebama lokalnog stanovništva. Važan je i aspekt identifikacije i shvaćanja prednosti i ograničenja koje neko istraživano područje ima kako bi se na najbolji način mogle kreirati mjere za rješavanje nekih prostornih problema. U ovom smo radu na temelju anketnog istraživanja vidjeli mišljenje lokalnoga stanovništva koje se generalno može sažeti u sljedeći okvir razmišljanja kojeg su ispitanici u većinskom dijelu istaknuli u svojim odgovorima.

Najbitniji razvojni potencijali pored stanovništva u općini Tomislavgrad koji su istaknuti u sklopu trećeg poglavlja ovog rada su: poljoprivreda, turizam, poduzetnički potencijali, energetske potencijali te šumarstvo. Generalno mišljenje ispitanika je da su razvojni potencijali u velikoj mjeri neiskorišteni, a većina smatra da je glavni razlog tomu političko uređenje, odnosno neučinkovita administracija općine koja donosi odluke u prostoru. Tako, između ostalog ispitanici ističu kao glavne probleme nedostatak radnih mjesta, pogotovo za mlade stanovništvo, nedostatak pojedinih centralnih funkcija te smanjene broja stanovnika što je produkt svega navedenog. Velik je problem također i nedostatak javnog prijevoza zbog kojeg su stanovnici koji ne posjeduju auto u udaljenijim ruralnim područjima općine nedovoljno uključeni u sam društveni i poslovni život. Javni se prijevoz uglavnom svodi na školski prijevoz koji su rijetki i nekontinuirani tijekom godine. Trenutna gospodarska situacija u općini Tomislavgrad prema mišljenju ispitanika ne djeluje obećavajuće. Ispitanici smatraju kako je vrlo niska mogućnost zapošljavanja i dostupnost radnih mjesta i da su slabo razvijeni uvjeti za privlačenje poduzetnika i stranog kapitala koji bi potaknuo razvoj poduzetništva i stvaranje više obrta.

Kombinacijom analize, deskriptivne statistike, karti izrađenih u ArcMap-u, ankete i SWOT analize u ovom radu pokušale su se opovrgnuti ili potvrditi 4 hipoteze koje su postavljene u uvodnom dijelu. Na temelju svega navedenog donose se sljedeći zaključci:

Prva je hipoteza *„Općinu Tomislavgrad karakteriziraju slabo iskorišteni razvojni potencijali koji kao rezultat daju slabije karakteristike ekonomskog i gospodarskog razvoja“* potvrđena.

Općina Tomislavgrad prema studiji (Ćorić i dr., 2015) ima kvalitetnog poljoprivrednog zemljišta (II,III,IV bonitetna kategorija) koje se može iskorištavati za brojne kulture s obzirom na klimu ovog područja, ali samo je dio ovih poljoprivrednih površina iskorišten. Iskorištenost ovog kvalitetnog poljoprivrednog zemljišta ogleda se u proizvodnji na poljoprivrednim

gospodarstvima isključivo za podmirenje vlastitih potreba, uglavnom u funkciji stočarske proizvodnje. Iz toga proizlazi nekonkurentnost većine poljoprivrednih gospodarstava u proizvodnji ratarskih kultura. U Duvanjskom polju još jedan problem u velikoj mjeri ograničava iskorištavanje poljoprivrednog potencijala, a to je usitnjenost posjeda. Limitirajući je faktor za razvoj ovog sektora nepostojanje prerađivačkih i skladišnih kapaciteta. Davanje općinskog zemljišta pravnim i fizičkim osobama prema mišljenju (Ćorić i dr.,2015) popravila bi sadašnje stanje u poljoprivrednoj oblasti. S druge strane, što se tiče poljoprivrede veliki je potencijal razvoj stočarstva. Ono se ističe kao jedan od glavnih usmjerenja razvoja ovog sektora u općini Tomislavgrad s obzirom na bogatstvo prirodnim pašnjacima. Pašnjaci su u cijelosti preodređeni za razvoj stočarstva jer se ne mogu koristiti za kvalitetnu poljoprivrednu proizvodnju s obzirom na to da ih odlikuje slabija bonitetna kvaliteta zemljišta. Sadašnje stanje stočarstva na području općine Tomislavgrad ne odgovara ni približno mogućnostima koje ovaj sektor poljoprivrede ima.

Što se tiče turizma, općina prema mišljenju većine ispitanika ima vrijedne neiskorištene turističke potencijale, a u prvom redu to su: Buško jezero, Park Prirode Blidinje, rijeka Šujica i kulturni turizam s obzirom na bogatu kulturno-povijesnu baštinu. Stoga se može zaključiti kako postoje resursi za razvoj ruralnih turističkih regija na području općine, vjerskog turizma, zimskog, zdravstvenog, lovnog, ribolovnog i ostalih vrsta. Izrađen Lokalni plan razvoja turizma za područje Buškog jezera detaljno je naveo mogućnosti i viziju budućeg razvoja ovog područja (ITOSUM,2013), no danas skoro deset godina nakon kreiranja ove studije turizam nije zaživio u ovom području. Izdvaja se jedino Eco-selo Grabovica koje je zbog nedostatka konkurencije na ovom području jedno od poznatijih turističkih mjesta u Hercegbosanskoj županiji. Park Prirode Blidinje s druge strane također obilježava turistička posjećenost, no na području općine u Parku prirode nema realiziranih turističkih projekata. Turistička ponuda općine govori o neiskorištenosti ovog razvojnog potencijala. Na području općine nalaze se jedan hotel, pet motela, 133 sobe s ukupno 238 ležaja (ISROT,2017). Iako postoje prirodni potencijali, pravi razvoj turizma na teritoriji općine Tomislavgrad može se očekivati onda kada budu definirani kompleksni turistički proizvodi oslonjeni na resurse koji postoje.

Ove su dvije grane gospodarstva u većini ruralnih područja glavni poticaji razvoja na koje se oslanja većina stanovništva. Poljoprivreda i turizam kao glavni razvojni potencijali imaju mogućnost razvoja kako bi se poboljšale ekonomske performanse promatranog područja, no iskorištenost je ovih potencijala nedovoljna kao što smo vidjeli kroz analize u ovom radu. Navedeno uvjetuje slabije karakteristike ekonomskog i gospodarskog razvoja koje su detaljnije istaknute u sljedećoj hipotezi.

Druga je hipoteza „*Općina Tomislavgrad se u multidimenzionalnom spektru promatranja smatra marginalnom u usporedbi s okruženjem*“ također potvrđena. Povijesno gledano, obilježje je područja Tomislavgrada da se kroz dugi period ono uvijek nalazilo na rubu, margini različitih država koje su postojale i okupirale ovo područje. Tako je primjerice kroz Osmansko doba okupacije ovo područje bilo marginalno u odnosu na mletačku okupaciju Dalmacije. U 20. stoljeću za vrijeme Socijalističko Federativne Republike Jugoslavije potapa se Buško blato za potrebe izgradnje akumulacije kako bi se sagradila hidrocentrala u Orlovcu, današnjoj Hrvatskoj. Zbog toga se iselio veliki broj stanovnika koji su živjeli od potopljene zemlje, a sve je to napravljeno u prvoj polovici 1970-ih kako bi se zadovoljile energetske potrebe Dalmacije koje Tomislavgrad nije dio. Danas Tomislavgrad prima određenu svotu novca od HEP-a na godišnjoj razini što doprinosi proračunu Općine, ali taj je iznos diskutabilan s obzirom na da je potopljeno kvalitetno poljoprivredno zemljište i na to što se hidrocentrala nalazi u drugoj državi gdje se i isporučuje električna energija.

S druge strane, u ekonomskoj analizi u sklopu četvrtog poglavlja vidjeli smo da općinu Tomislavgrad odlikuju slabiji socioekonomski pokazatelji u odnosu na okruženje u kojem se nalazi. Prema podacima (FZZPR, 2020) općina Tomislavgrad ima slabije plaće, mirovine, indeks razvijenosti u odnosu na općine s kojima graniči (osim Prozora) te u usporedbi s entitetom FBiH. Kao jedan od glavnih pokazatelja koji potvrđuje marginalan položaj općine u ekonomskom smislu ističe se BDP po stanovniku, koji je manji u odnosu na Hercegbosansku županiju za 2000 KM po stanovniku kao i za FBiH, a u usporedbi s glavnim gradom Sarajevom Tomislavgrad ima četiri puta manji BDP; Sarajevo 13000 KM/st, Tomislavgrad 3150 KM/st (FZS, 2016). Kao još jedan pokazatelj marginalnosti može se istaknuti stopa nezaposlenosti.

U prometnoj domeni, položaj se općine Tomislavgrad u nekim segmetnima može promatrati kao marginalan, a najviše se to odnosi na činjenicu da se nalazi uz granicu s Europskom unijom, odnosno Republikom Hrvatskom. Prometna se povezanost općine Tomislavgrad s regionalnim centrima (Split, Mostar, Sarajevo) može okarakterizirati kao povoljna s obzirom na optimalan geoprometni položaj, a posebno na blizinu autoceste A1 u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Udaljenost od graničnog prijelaza Kamensko do čvora Bisko na A1 iznosi otprilike 30 km. Međutim, s druge strane carinske tarife u određenoj mjeri uvjetuju iskorištavanje povoljnog geoprometnog položaja.

Treća je hipoteza „*Stav lokalnog stanovništva općine Tomislavgrad je da trenutna gospodarska i poduzetnička atmosfera uzrokuje odlazak mladih obitelji u inozemstvo u potragu za boljim standardom i kvalitetom života*“ potvrđena, kao što smo vidjeli u većini odgovora u dva pitanja otvorenog tipa u anketi. Mišljenje je ispitanika da Tomislavgrad nije zona koja

privlači poduzetnike, čak njih 88,9% misli tako. S druge strane još jedan pokazatelj o nedovoljno razvijenoj gospodarskoj i poduzetničkoj atmosferi na području općine Tomislavgrad je taj da se 41,5% ispitanika izjasnilo kako im mjesečni prihodi po domaćinstvu nisu dovoljni za podmirenje osnovnih životnih potreba što je svakako jedan od razloga što se mladi odlučuju za odlazak s ovog prostora.

Općina Tomislavgrad je nakon 2013. godine (ulaskom Republike Hrvatske u EU) pogođena valom iseljavanja, ali isto tako Tomislavgrad nije jedina općina koja se nosi s tim problemom nego je to problem širih razmjera (ISROT, 2017).

Recentni demografski trendovi u Tomislavgradu slični su onim trendovima koji se javljaju 1970-ih godina. Tomislavgrad je uvijek bio poznat po emigraciji te se u zadnje vrijeme bilježe odlasci radnika u zapadnoeuropske zemlje dok mlađe stanovništvo gotovo bez iznimke odlazi na studije u regionalne centre kao što su: Mostar, Split, Zagreb, a mnogi tamo i ostaju zbog posla. Općina je Tomislavgrad općina s jako izraženom migracijom, naročito eksternom, tj. odlaskom izvan BiH, posebno u Republiku Hrvatsku i EU zemlje (ISROT, 2017).

Budući da ne postoje podaci koji potvrđuju iseljavanje i pad broja stanovnika općine Tomislavgrad rezultati ankete i stavovi ispitanika ukazuju na postojanje ovog problema neprikazivanja činjeničnog stanja u prostoru vezano uz temu broja stanovnika. Zbog složenog političkog stanja u Bosni i Hercegovini postoji upitnost rezultata službenog popisa 2013. godine. Ovu pretpostavku možemo potvrditi tako što usporedimo podatke o projekciji broja stanovnika iz *Nacrta Prostornog plana za područje Hercegbosanske županije za period 2008-2028.* (NUZRS, 2014) s rezultatima *Popisa stanovništva* iz 2013. godine (FZS, 2016). U Nacrtu Prostornog plana rađena je projekcija broja stanovnika za sve općine županije za petogodišnje periode do 2028. godine. Za 2013. godinu projekcija broja stanovnika za područje općine Tomislavgrad iznosi 21 621, dok je prema službenom popisu iz iste godine broj stanovnika na području općine 31 592. Iako se broj stanovnika ne smanjuje drastično uspoređujući službene popise stanovništva, usporedbom navedenih podataka može se zaključiti da je migracija stanovništva, kako interna tako i eksterna, sve izraženija.

Četvrta je hipoteza „*Tržište rada u općini Tomislavgrad ne zadovoljava potrebe stanovništva koje je jedan od najbitnijih razvojnih potencijala*“ također potvrđena. Jedan od pokazatelja koji potvrđuje ovu hipotezu stopa je nezaposlenosti koja iznosi 51,3%, dok entitet FBiH ima stopu nezaposlenosti od 45,9% (FZZPR, 2010). O slabo razvijenom tržištu rada govori i činjenica da je od dvije poslovne zone koje se nalaze na području općine samo jedna djelomično iskorištena, Vučilov Brig. Poslovna zona Mokronoge je osnovana 2012. godine, međutim do dan danas nije privukla poduzetnike da otvore svoje pogone unutar nje. Uz

mišljenje lokalnog stanovništva koje smo vidjeli u anketi može se zaključiti da tržište rada na istraživanom području ne zadovoljava potrebe stanovnika koji su uslijed nemogućnosti pronalaska posla primorani tražiti posao u drugim mjestima.

Za općinu Tomislavgrad važno je da tijekom kreiranja strateških planova i različitih politika za budući razvoj i revitalizaciju ovog područja glavni prioritet svakako treba biti stvaranje boljih uvjeta za poduzetnike. S druge strane povećanje kvalitete života kroz razne projekte i ulaganja u društvenu infrastrukturu, poboljšanje javnog prijevoza i privlačenje poduzetništva zasigurno bi dalo motiv za ostanak stanovnika na ovim prostorima te smanjilo depopulaciju. Potrebna je i lokalna i regionalna uključenost kako bi se smanjila marginalna obilježja u ekonomskom spektru gledanja općine u odnosu na okruženje. Shvaćanje potreba lokalnog stanovništva i uvažavanje njihovog mišljenja jedan je od pravaca za održivi razvoj ovog istraživanog prostora. Glavni ciljevi prostornog razvoja općine Tomislavgrad trebaju biti usmjereni kako bi zadovoljili potrebe stanovništva u oblasti ljudskih prava, očuvanja okoliša i prirodnih vrijednosti s prepoznatljivim ambijentom, zaštiti kulturno-povijesnog naslijeđa, dostupnosti materijalnih resursa i dobara i dostupnosti i poboljšanju društvene infrastrukture. Održivo iskorištavanje razvojnih potencijala općine Tomislavgrad zasigurno bi osiguralo održivi razvoj ovog područja te umanjilo marginalna obilježja ove ruralne sredine.

8. Literatura i izvori

1. Abadžić S., Jolić R., Ozimec R., 2013: *Prirodoslovno – povijesna baština općine Tomislavgrad*, Udruga naša baština, Zagreb
2. Cvitanović M., Fuerst-Bjeliš B., 2018: Marginalization Between Border and Metropolis: Drivers of Socio-Spatial Change in Post-socialist Croatia. In: Pelc S., Koderman M. (eds) *Nature, Tourism and Ethnicity as Drivers of (De)Marginalization. Perspectives on Geographical Marginality*, vol 3. Springer, Cham. 313-327, https://doi.org/10.1007/978-3-319-59002-8_21
3. Čečura, Ž. 2002: *Hercegbosanska županija: priručnik za zavičajnu nastavu*, Gradska knjižnica Mostar, Mostar
4. Ćorić, R., Husnjak, S., Bogunović, M., 2015 : Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području Hercegbosanske županije II. Faza- Općina Tomislavgrad, Mostar
5. Đivić, M., 2019: Utjecaji vanjskih migracija na životne stilove i perspektive nove dijaspore Tomislavgrada, Završni rad, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
6. Faričić, J., 2012: *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zagreb
7. Federalni hidrometeorološki zavod (FHMZ), 2021: Atlas Klime FBiH 1961.-1990., <http://atlasklime.fhmzbih.gov.ba/> (24.7.2021.)
8. Federalni zavod za programiranje razvoja (FZZPR), 2010-2020: Socioekonomski pokazatelji po općinama u Federaciji Bosne i Hercegovine 2010-2020, www.fzzpr.gov.ba (24.8.2021.)
9. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2016: Konačni rezultati Popisa 2013, www.fzs.ba (23.7.2021.)
10. Federalni zavod za statistiku (FZS), 2021: Kantoni u brojkama; Kanton 10, www.fzs.ba (29.7.2021.)
11. Federalno ministarstvo okoliša i turizma (FMOIT), 2011: Plan upravljanja za Park prirode Blidinje, <http://www.ecoplan.ba/projekt/plan-upravljanja-za-park-prirode-blidinje/> (13.1.2022.)
12. Financijsko informatička agencija (FIA), 2018-2020: Privredna društva u Kantonu 10, www.fia.ba (24.8.2021)
13. Geofabrik, 2022: OpenStreetMap data for region Bosnia-Herzegovina (GIS shapefile), <https://download.geofabrik.de/europe/bosnia-herzegovina.html> (12.1.2022.)

14. Google Maps: www.maps.google.com (20.8.2021.)
15. Institut za turizam i okoliš, Sveučilište u Mostaru (ITOSUM), 2013: Lokalni plan razvoja turizma za područje Buškog jezera, www.issuu.com/livideo/docs/lokalni_plan_razvoja (29.9.2021)
16. Jolić, R., 2002: *Duvno kroz stoljeća*, Naša ognjišta, Tomislavgrad
17. JU „Novi urbanistički zavod RS“ (NUZRS), 2014: Prostorni plan područja Hercegbosanske županije za period 2008-2028, <http://www.vladahbz.com/> (11.8.2021)
18. Madunić, D., 2020: Geokološka analiza prirodnih fenomena općine Tomislavgrad, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet
19. Marinčić, D., 2014: Vjetroelektrana Mesihovina – vizija energetske budućnosti..., *Geodetski list*, 1, 47–68, DOI: 624.548:620.91(497.6):551.55:528.28
20. Marinović-Uzelac, A., 2001: *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb
21. Mrđa, A., Carić, H., Bojanić Obad Šćitaroci, B., 2014: Značaj koncepta turističke nosivosti za prostorno planiranje, *Prostor* 22 (2), 212-227
22. Nejašmić, I., 2008: *Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
23. Općina Tomislavgrad (ISROT), 2017: Integrirana strategija razvoja općine Tomislavgrad 2017 – 2026 , www.tomislavgrad.gov.ba (21.6.2021.)
24. Općina Tomislavgrad (SK), 2014: Strategija komuniciranja općine Tomislavgrad 2014-2019, www.tomislavgrad.gov.ba (21.6.2021.)
25. Perković, T., 1997: *Stoljeća moga kraja*, Svijetlo riječi, Livno
26. Poslovne zone FBiH, 2021: Poslovne zone FBiH, www.zonefbih.gov.ba (13.8.2021.)
27. Pranjić, A. Fra, 2014: *Franjevački muzej fra Jozo Križić*, Franjevački muzej – Tomislavgrad, Široki Brijeg
28. JP „Elektroprivreda hrvatske zajednice Herceg Bosne“, 2011: CHE VRILO- Idejni projekt – Studija utjecaja na okoliš, www.fmoit.gov.ba (19.8.2021.)
29. Radoš, D., 2011.: Fizičko-geografske značajke Duvanjskog polja, Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Zadar
30. Staza Gospi Sinjskoj, 2022: Projekt „Staza Gospi Sinjskoj“ , <https://stazagospisinjskoj.com/> (9.1.2022)
31. Šarić, M, 2017: Unaprjeđenje promocije na primjeru Eko sela „Grabovica“, Završni rad, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet

32. Šišić, G. , 2021: U BiH tri vjetroelektrane proizvedu više energije od 150 malih hidroelektrana, *Klix* ,www.klix.ba/biznis/investicije/u-bih-tri-vjetroelektrane-proizvedu-vise-energije-od-150-malih-hidroelektrana (25.8.2021)
33. Tadić, M., 2016: Potencijali razvoja turizma u Hercegbosanskoj županiji, Završni rad, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet
34. United Nations Development Programme (UNDP), 2013: Rural development in Bosnia and Herzegovina: Myth and reality, www.hdr.undp.org (10.1.2022.)

Prilozi

Popis slika

Sl. 1. Položaj Hercegbosanske županije i općine Tomislavgrad.....	5
Sl. 2. Duvanjsko polje	7
Sl. 3. Prosječne temperature za MP Tomislavgrad (1960.-1990.)	8
Sl. 4. Jedna od nekropola stećaka u općini Tomislavgrad	11
Sl. 5. Stari most u Prisoju.....	13
Sl. 6. Dobno-spolni sastav stanovništva općine Tomislavgrad.....	18
Sl. 7. Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području općine Tomislavgrad	24
Sl. 8. Veslanje kajakima na Buškom jezeru	31
Sl. 9. Udaljenost Eco selo Grabovica - Split.....	32
Sl. 10. Poslovna zona Vučilov Brig	45
Sl. 11. Broj pravnih osoba, registriranih poslovnih subjekata i obrta na području općine Tomislavgrad (2012.-2019.).....	49
Sl. 12. Obrti u općini Tomislavgrad po djelatnosti (2019. godina).....	50
Sl. 13. Uvoz, izvoz te trgovinska bilanca općina u Hercegbosanskoj županiji i Posušja, Gruda i Prozora (u mil. KM) za 2020. godinu	53
Sl. 14. Prosječna plaća, mirovina (u KM) te broj umirovljenika općina u Hercegbosanskoj županiji i Posušja, Gruda i Prozora (za 2020. god.).....	54
Sl. 15. Usporedba BDP/st (u KM) za 2010. god.	58
Sl. 16. Stopa nezaposlenosti po JLS u BiH	59
Sl. 17. Postotak radne snage u odnosu na ukupno stanovništvo	60
Sl. 18. Stupanj obrazovanja ispitanika	62
Sl. 19. Udio ispitanika prema službenom radnom statusu	63
Sl. 20. Broj članova po domaćinstvu.....	63
Sl. 21. Broj zaposlenih članova po domaćinstvu	64
Sl. 22. Mjesečni prihodi po domaćinstvu.....	64
Sl. 23. Iskaz ispitanika o tome podmiruju li njihovi prihodi osnovne troškove života.....	65
Sl. 24. Mišljenje ispitanika o tome koliko je lako pronaći posao u Tomislavgradu (1 - uopće nije lako; 5 - prilično je lako)	65

Sl. 25. Mišljenje ispitanika o tome je li Tomislavgrad privlačna zona za poduzetnike i djelatnosti	66
Sl. 26. Zadovoljstvo ispitanika dostupnošću navedenih usluga u općini Tomislavgrad (1 - uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)	67
Sl. 27. Zadovoljstvo ispitanika stanjem infrastrukture u općini Tomislavgrad (1 - uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)	70
Sl. 28. Glavne ceste na području općine Tomislavgrad	71
Sl. 29. Stanje obilaznice Tomislavgrada	71
Sl. 30. Hidrografska mreža na području općine Tomislavgrad	72
Sl. 31. Zadovoljstvo ispitanika stanjem okoliša u općini Tomislavgrad (1- uopće nisam zadovoljan/na; 5 - u potpunosti sam zadovoljan/na)	73
Sl. 32. Osjećaj sigurnosti ispitanika u općini Tomislavgrad (1 - ne osjećam se sigurno; 5 - u potpunosti se osjećam sigurno)	75
Sl. 33. Ocjena kvalitete života ispitanika u općini Tomislavgrad	75

Popis tablica

Tab. 1. Srednja mjesečna količina padalina (mm) za Tomislavgrad u periodu 1961.-1990.	10
Tab. 2. Naselja u općini Tomislavgrad i broj stanovnika za protekla 4 službena popisa	15
Tab. 3. Stanovništvo općine Tomislavgrad prema dobnoj skupini za 1991. i 2013. godinu ...	17
Tab. 4. Radno sposobno stanovništvo općine Tomislavgrad (15-64) za period 2016.-2019. god.	17
Tab. 5. Prirodni priraštaj općine Tomislavgrad za period 2010.-2019. god.	17
Tab. 6. Struktura površina općine Tomislavgrad prema sadašnjem i potencijalnom načinu korištenja	20
Tab. 7. Način korištenja oraničnih površina u općini Tomislavgrad za 2020. godinu (u ha) ..	25
Tab. 8. Preuzeta električna energija (MWh) za poslovnicu Elektro Tomislavgrad u razdoblju 2015.-2019.	42
Tab. 9. Maksimalna i minimalna vršna opterećenja (kW) za poslovnicu Elektro Tomislavgrad u razdoblju 2015.-2019. godine	42
Tab. 10. SWOT analiza razvojnih potencijala općine Tomislavgrad	46

Tab. 11. Neki od socioekonomskih pokazatelja općine Tomislavgrad te okruženja u kojemu se nalazi	51
Tab. 12. Financijski pokazatelji za sve tvrtke u općini Tomislavgrad	55
Tab. 13. Pregled po ukupnoj imovini najuspješnijih tvrtki na području općine Tomislavgrad za 2020. godinu (u KM).....	56
Tab. 14. Dobna struktura ispitanika	61
Tab. 15. Podaci o broju učenika i nastavnog osoblja u školama općine Tomislavgrad za period 2016.-2021. god.....	68